

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 43-44 (2007)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 43-44 (2007)



ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑΤΑ. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές

Δημοσθένης Α. Δόνος

doi: [10.12681/prch.28841](https://doi.org/10.12681/prch.28841)

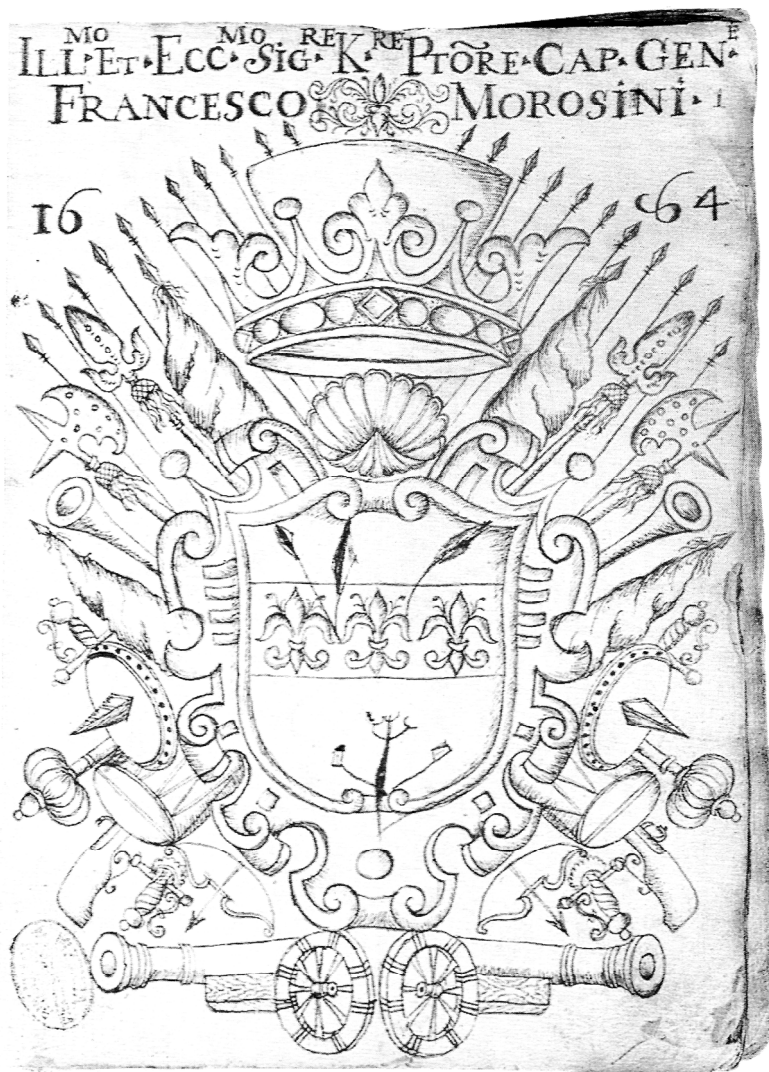
Copyright © 2022, Δημοσθένης Α. Δόνος



Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δόνος Δ. Α. (2022). ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑΤΑ. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (43-44), 67-112. <https://doi.org/10.12681/prch.28841>



ΕΙΚΟΝΑ 1: Το οικόσημο του Morosini από το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης Querini Stampalia στη Βενετία (ΛΙΑΤΑ 1998, εικ. 3)

Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ*

ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑΤΑ.

Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές¹

Α. Οι ιστορικές πηγές

Εκείθεν (ενν. από τη Λευκάδα) δε απροσδοκίτως εισελθών εις τον Αμβρακικόν Κόλπον, εκυρίευσε και την Πρέβεζαν ...». Αυτή η αποστροφή σχετικά με την κατάληψη της Πρέβεζας το 1684 από το στρατηγό Morosini, που διαβάζουμε στην εκδοθείσα το 1856 *Χρονογραφία της Ηπείρου* του Π. Αραβαντινού, είναι μία από τις πολλές σύντομες αναφορές στο εν λόγω γεγονός, οι οποίες απαντώνται σε ιστορικά έργα και μελέτες των 150 ετών, που έκτοτε πέρασαν, και έχουν θέμα τον προτελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο.² Δεν λείπουν, όμως, και οι εμβριθέστερες ενασχολήσεις. Πρώτος ο ιστορικός Κ. Σάθας, στηριζόμενος στην επίσημη βενετική ιστοριογραφία, δίνει στο έργο του *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς* μία διεξοδική και ακόμη χρήσιμη περιγραφή της κατάληψης και των σχετικών με αυτή προεργασιών.³ Το 1929 ο Π. Φουρικής, στη θεμελιώδη για την ιστορία της Πρέβεζας μελέτη του, εξιστορεί με τη σειρά του τα γεγονότα, αναδεικνύοντας την τοπική διάσταση του θέματος.⁴ Από τη νεότερη έρευνα πρέπει να αναφερθεί η διδακτορική διατριβή του Α. Αρχοντίδη, ο οποίος ξεκινά την επισκόπηση της βενετικής παρουσίας στη δυτική Ελλάδα κατά το δεύτερο ήμισυ του 17^{ου}

* Ο Δημοσθένης Α. Δόνος είναι Αρχαιολόγος, Δρ. Πανεπιστημίου J.W. Goethe της Φραγκφούρτης.

¹ Ευχαριστίες: Ευχαριστώ θερμά τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα που, για άλλη μία φορά, έθεσε τα αρχεία του στη διάθεσή μου και πρόσφερε κάθε δυνατή βοήθεια κατά τη συγγραφή της εργασίας. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στην κ. Χριστίνα Παπακάστα (Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας) για τη διάθεση αρχειακού υλικού από βενετικά αρχεία. Ιδιαίτερα επωφελής απέβη η εκτενής χρήση της βιβλιοθήκης και του αρχείου του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, στην υπεύθυνο του οποίου, κ. Βούλα Σοφοπούλου, αισθάνομαι υποχρεωμένος.

² ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, I, 229 §85· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984, II, 166 §72. Για το βενετοτουρκικό πόλεμο πρβλ. παρακάτω, Ενότητα Β', με υποσημ. 19.

³ ΣΑΘΑΣ 1869, 317 κ.ε.

⁴ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 280 κ.ε.

αιώνα με περιγραφή των τεκταινομένων στην Πρέβεζα.⁵ Σημαντική συνεισφορά της εργασίας αυτής είναι η συμπερίληψη σχετικών εγγράφων από τα αρχεία της Βενετίας. Αξίζουν, επίσης, μνείας οι σύντομες αναφορές στο θέμα από ερευνητές της τοπικής ιστορίας, όπως ο επίσκοπος Άρτης Σεραφεΐμ, ο Κάδμιος, καθώς και ο αείμνηστος Η. Βασιλάς σε άρθρο του σε τοπική εφημερίδα.⁶ Σχετικοί χάρτες και σχέδια υπάρχουν στις συλλογές εικονογραφικού υλικού της Πρέβεζας, που δημοσίευσε ο Ν.Δ. Καραμπέλας τα έτη 1994 και 2006.⁷ Κάποιο από αυτό, καθώς και υλικό από άλλες συλλογές, είναι τώρα συγκεντρωμένο και σύντομα σχολιασμένο στον εντελώς πρόσφατα εκδοθέντα κατάλογο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, επ' ευκαιρία μίας έκθεσης χαρτών του Ιονίου πελάγους.⁸ Τέλος, σημειώνουμε δύο άρθρα του καθ. Γ. Βελένη, τα οποία προέρχονται από αδημοσίευτη μελέτη του 1991 και παρουσιάστηκαν στο ανά χείρας περιοδικό. Συζητούν, μεταξύ άλλων, συνοπτικά την κατάληψη του 1684 και περιέχουν αναπαραγωγές σχεδίων και χαρτών της χρονικής περιόδου μετά τα γεγονότα, που δημοσιεύθηκαν από τους Αρχοντίδη και Καραμπέλα.⁹

Οι πρωτογενείς ιστορικές πηγές –σε κάποιες από τις οποίες στηρίζονται τα προαναφερθέντα έργα– μπορούν να διακριθούν σχηματικά σε δύο κατηγορίες: Στα επίσημα έγγραφα και ημεπίσημες ιστοριογραφικές αφηγήσεις της βενετικής Δημοκρατίας από τη μία πλευρά, και στις ανεπίσημες μαρτυρίες από την άλλη.¹⁰

Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται οι αναφορές αξιωματούχων προς την Γερουσία και οι απαντήσεις της τελευταίας καθώς και εκθέσεις πεπραγμένων (*relationi*), χάρτες και σχεδιαγράμματα των πολεμικών επιχειρήσεων, των φρουρίων και των περιοχών που κατελήφθησαν, όπως και εξιστορήσεις ή απεικονίσεις του πολέμου, που απηχούν την επίσημη εκδοχή των γεγονότων.¹¹

Τέτοιου είδους πηγές, σχετικές με το θέμα μας, είναι κάποιες αναφορές του Morosini προς τη Γερουσία και οι απαντήσεις της, στις οποίες θα ανα-

⁵ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 15 κ.ε.

⁶ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 220 §3· ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 12· ΒΑΣΙΛΑΣ 1955.

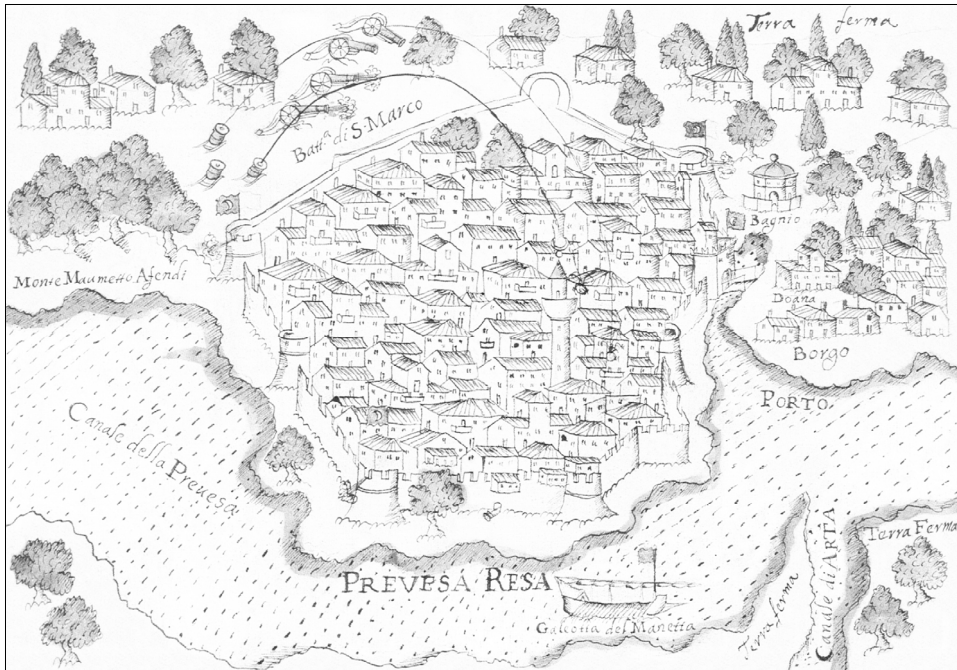
⁷ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994 και ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, όπου και αναφορές στα γεγονότα στα εισαγωγικά κείμενα.

⁸ Βλ. ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, κυρίως 169 κ.ε.

⁹ Πρβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1995, κυρίως 10· ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, κυρίως 7 κ.ε.

¹⁰ Για τις σχετικές με το βενετοτουρκικό πόλεμο του 1684-1699 ιταλικές πηγές βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 12 κ.ε.

¹¹ Για μία χρήσιμη κατηγοριοποίηση των –στηριζόμενων σε επίσημα σχέδια των μηχανικών του βενετικού στρατού– απεικονίσεων, οι οποίες αφορούσαν σε γεωγραφικές περιοχές, φρούρια και πολεμικές επιχειρήσεις και δημοσιεύθηκαν σε εκλαϊκευτικές εκδόσεις για τον προτελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο με ιδιαίτερη επιτυχία, βλ. MARASSO 2005, 209 κ.ε.



ΕΙΚΟΝΑ 2: Επιχρωματισμένο σχέδιο που απεικονίζει τις επιχειρήσεις των Βενετών κατά του κάστρου της Πρέβεζας το 1684, από το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης Querini Stampalia στη Βενετία. Διακρίνεται μέρος της πόλης και ο λόφος Μεχμέτ-Εφέντη (ΛΙΑΤΑ 1998, εικ. 7)

φερθούμε στη συνέχεια, η έκθεση του Francesco Valuasense Vera, e distinta relatione dell'acquisto della Fortezza di Preveza, που δημοσιεύουμε εδώ, όπως και κάποιες άλλες που αφορούν τη Λευκάδα και περιέχουν πληροφορίες για την Πρέβεζα: περιγραφές των επιχειρήσεων και σχεδιαγράμματα περιέχουν τα έργα των Vincenzo Coronelli και Alessandro Locatelli. Ο Coronelli, από το 1685 επίσημος κοσμογράφος της Γαληνοτάτης, εξέδωσε το 1686 δύο βιβλία για τον πόλεμο, το *Conquiste delle Serenissima Republica di Venetia nella Dalmazia, Epiro e Morea* και το *Memorie istoriografiche del Regno di Morea e Negreponite*. Εικονογραφικό υλικό από τα έργα αυτά, το οποίο συνεχώς εμπλουτιζόταν, χρησιμοποίησε σε πολλές μεταγενέστερες εκδόσεις του, όπως και στη γαλλική έκδοση του *Memorie ...* το 1687, που συμπεριλαμβάνει σχέδια της Πρέβεζας και στην οποία παραπέμπουμε εδώ.¹² Ο

¹² Για τις διάφορες εκδόσεις των έργων του Coronelli βλ. NAVARI 1998, 181 κ.ε.· NAVARI

Locatelli, γραμματέας του Morosini κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, συνέγραψε τη λεπτομερή ιστορία του πολέμου από το 1684 μέχρι το 1689, με τίτλο *Racconto storico della Veneta guerra in Levante diretta dal valore del Serenissimo Principe Francesco Morosini*, η οποία εκδόθηκε μετά το θάνατό του το 1691 με σχέδια του Coronelli και εκτενή αναφορά στην κατάληψη της Πρέβεζας.¹³

Στην κατηγορία των ανεπισημών μαρτυριών ανήκουν οι αφηγήσεις ανθρώπων που πήραν μέρος στις επιχειρήσεις και περιγράφουν τα γεγονότα από τη δική τους οπτική γωνία, διασώζοντας λεπτομέρειες που δεν υπάρχουν σε έργα επίσημου χαρακτήρα. Ένα από αυτά είναι και το πρόσφατα δημοσιευμένο χειρόγραφο που απόκειται στη βιβλιοθήκη Querini Stampalia της Βενετίας και φέρει τον τίτλο *Distinti Ragualij Delle Fortezze prese Nel Regno Della Morea sotto il Comando dell'Eccellentissimo Cavaliere Procuratore Capitano General Francesco Moresini*.¹⁴ Το χειρόγραφο, που περιέχει 164 σελίδες και 13 έγχρωμα σχέδια, γράφτηκε περί τα τέλη του 1687 με αρχές του 1688 στην παπική Έδρα και ίσως αποτελούσε ένα ανεπίδοτο δώρο του Πάπα Ιννοκεντίου ΙΑ΄ στον Morosini, του οποίου φέρει το οικόσημο (Εικ. 1) και περιγράφει τα επιτεύγματα στην πρώτη φάση του πολέμου (1684-1687). Ο ανώνυμος συγγραφέας και σχεδιαστής, πιθανώς βενετός συνεργάτης του γενικού διοικητή των βενετικών δυνάμεων, παρουσιάζει σε ημερολογιακή μορφή τα γεγονότα και αποτυπώνει τα φρούρια που κατελήφθησαν, μεταξύ αυτών και της Πρέβεζας (Εικ. 2). Είναι αβέβαιο εάν ο συντάκτης του κειμένου ήταν και αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων στον Αμβρακικό. Σημασία έχει ότι η αφήγηση που παρέχει στηρίζεται σε γνήσιες μαρτυρίες και συμπληρώνει τις άλλες πηγές.

Πέραν αυτών των πηγών υπάρχει και μία σειρά άλλων, που είναι απόλυτα σχετικές με το θέμα μας, αλλά, δυστυχώς, παραμένουν αδημοσίευτες. Έτσι, πρέπει να αναφέρουμε ένα κώδικα με τίτλο *Carte topografiche e piante di città e fortezze per la guerra di Morea (1684-1699)*· φυλάσσεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας και περιέχει 123 σχέδια των φρουρίων, των περιοχών που κατελήφθησαν και των πολεμικών επιχειρήσεων των ετών 1684-1699, τα οποία φιλοτεχνήθηκαν από μηχανικούς του βενετικού στρατού.¹⁵ Ανάμε-

1995, 505 κ.ε.· MARASSO 2005, 222 κ.ε.

¹³ Επίσημο ιστοριογραφικό χαρακτήρα έχει και το έργο του GARZONI 1705, με αντικείμενο τον ίδιο πόλεμο, όπου υπάρχει και αναφορά στα γεγονότα που εδώ εξιστορούνται (μέρος πρώτο, σσ. 71-74).

¹⁴ Η δημοσίευση του κειμένου στο ΛΙΑΤΑ 1998· ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ 2006, 231 κ.ε.

¹⁵ Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Mss It. Cl. VII, 94 (10051). Ο κώδικας είχε επισημανθεί ήδη από το Σ. Θεοτόκη, βλ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1930, 353 κ.ε. No. 9, ο οποίος παραθέτει τον εξής τίτλο της συλλογής: *Dominio della repubblica di Venezia sopra il mare in cui si contengono piante di città e fortezze del Levante e disegni di combattimenti avuti contro i Turchi*. Για μία πρόσφατη παρουσίαση των τίτλων των σχεδίων βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004, 245 κ.ε.

σα σε αυτά υπάρχουν και πέντε σχέδια με αντικείμενο την ευρύτερη περιοχή Πρέβεζας και Λευκάδας, αλλά και την κατάληψη της Πρέβεζας.¹⁶

Στην ίδια βιβλιοθήκη φυλάσσονται άλλα δύο χειρόγραφα που ανήκουν στην κατηγορία του χειρογράφου της Stampalia και αναφέρονται, επίσης, στα πρώτα χρόνια του πολέμου (1684-1687). Το πρώτο φέρει τον τίτλο *Diario anomino della guerra di Morea (1684-1687)*.¹⁷ Αναφέρεται σε πολιορκίες και παραδόσεις φρουριών και, φυσικά, και στην Πρέβεζα. Καθότι παραμένει αδημοσίευτο μπορούμε να κάνουμε χρήση μόνον κάποιων ελάχιστων αποσπασμάτων, που έγιναν γνωστά. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το δεύτερο χειρόγραφο με τίτλο *Prime mosse dell'armi Venete contro l'impero Ottomano nella campagna 1684, descritte dal padre Gio. Battista Moro, maestro in sacra teologia*.¹⁸ Ο συγγραφέας είναι, προφανώς, ο Giovanni Battista Moro, ο πλέον σημαντικός συνεργάτης του Coronelli στη Βενετία. Το έργο αποτελείται από έξι μέρη και, όπως αναφέρει και ο τίτλος, επικεντρώνεται στα γεγονότα του πρώτου έτους του πολέμου. Μεταξύ αυτών περιγράφεται η κατάληψη και το φρούριο της Λευκάδας, η απόβαση του βενετικού στρατού στο Δραγομέστο καθώς και η κατάληψη και περιγραφή του φρουρίου Πρέβεζας, ενώ δίδονται και δύο έγχρωμα σχέδιά του. Δυστυχώς, κι αυτή η πηγή, που έχει άμεση σχέση με τα εδώ εξιστορούμενα, παραμένει ακόμη αδημοσίευτη. Πάντως, καθώς ο Moro επιμελήθηκε τα κείμενα της πρώτης έκδοσης του προαναφερθέντος *Memorie ...*, το υλικό του δικού του έργου θα ήταν γνωστό στον Coronelli και, πιθανώς, στον Locatelli.

Όπως και να έχει, είναι προφανές –αν μάλιστα συνυπολογίσουμε ότι υπάρχουν, πιθανώς, και περαιτέρω πηγές που ακόμη λανθάνουν– πως η ανά χειράς εργασία, με συναίσθηση των ελλείψεών της, πρέπει να θεωρείται μόνον ως ενδιάμεση βαθμίδα προς μία τελική αξιολόγηση του συνόλου των πηγών. Η περιγραφή που ακολουθεί, αφού δώσει μία εικόνα της γενικής ιστορικής κατάστασης και των επιχειρήσεων που προηγήθηκαν των γεγονότων της Πρέβεζας, προχωρεί, με τη βοήθεια των διαθέσιμων πηγών, σε μία προσπάθεια ανασύστασης των δύο φάσεων της κατάληψης της τελευταίας και του απόηχου που αυτή άφησε.

¹⁶ Αρ. 32-36. Τα σχέδια 32, 33 και 36 παρουσιάζουν την περιοχή Λευκάδας-Πρέβεζας και τον Αμβρακικό. Το σχέδιο 34 φέρει υπόμνημα και παρουσιάζει την πόλη και το φρούριο Πρέβεζας με τις οχυρώσεις του. Το σχέδιο 35 φέρει υπόμνημα και παρουσιάζει στοιχεία από τις επιθέσεις και οχυρώσεις των Βενετών κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του φρουρίου· βλ. σχετικά ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1930, 355· ΣΤΕΡΩΤΟΥ 2004, 247 κ.ε.

¹⁷ Σχετικά με αυτό το χειρόγραφο, με την αρχειακή ένδειξη Ms. It VII, 2592 (12484), βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 15 κ.ε.

¹⁸ Κι αυτό το χειρόγραφο, με αρχειακή καταχώρηση Ms. It VII, 171 (8303), εντοπίστηκε και περιγράφηκε ήδη από το Θεοτόκη, βλ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1930, 358 Νο. 19· βλ. επίσης ΛΙΑΤΑ 1998, 18 με σημ. 14· για το συγγραφέα πρβλ. MARASSO 2005, 225 με σημ. 93.



ΕΙΚΟΝΑ 3: Σχέδιο του Αμβρακικού από το βιβλίο του Locatelli.
 Διακρίνονται τα φρούρια Πρέβεζας, Λευκάδας και
 ο όρμος Βαθύ [Il Vatacchi]
 (Αρχειό Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

Β. Ιστορικό πλαίσιο και πρόδρομα της κατάληψης γεγονότα

Με την απόθεση των τουρκικών δυνάμεων λίγο έξω από τη Βιέννη, το Σεπτέμβριο του 1683, οι νικητές Αψβούργοι θα αναθαρρήσουν και θα θεωρήσουν πως ήρθε η στιγμή, εκμεταλλευόμενοι τη σύγχυση των ηττημένων, να εξαπολύσουν μία γενική επίθεση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με σκοπό να ανακαταλάβουν όσα περισσότερα εδάφη μπορούσαν. Υπό την αιγίδα του Πάπα Ιννοκεντίου ΙΑ΄ κατέστη εφικτή η σύγκλιση πολλών ευρωπαϊκών δυνάμεων, στην οποία, μετά από ένα μικρό δισταγμό, προσχώρησε και η βενετική Δημοκρατία. Έτσι, το Μάρτιο του 1684 συγκροτείται συμμαχία από τους αντιπροσώπους του Πάπα, του Αυτοκράτορα των Αψβούργων Λεοπόλδου Α΄, του Βασιλέως της Πολωνίας Sobieski και της

βενετικής Γερουσίας, η οποία έμεινε στην Ιστορία με την επωνυμία «Ιερός Συνασπισμός του Linz».¹⁹

Οι Βενετοί, εισερχόμενοι στον πολυμέτωπο πόλεμο που θα επακολουθούσε, επεδίωκαν διάφορους σκοπούς. Πρώτον, σε περίπτωση αντεπίθεσης των Τούρκων, να μην αιφνιδιαστούν και χάσουν κάποιες κτήσεις· δεύτερον, μη έχοντας ξεπεράσει ακόμη το τραύμα της απώλειας της Κρήτης το 1669, κατά τον προηγούμενο βενετοτουρκικό πόλεμο, προσέβλεπαν στην επανάκτηση της Μεγαλονήσου, αλλά και πιθανώς της Κύπρου, καθώς και στον επανέλεγχο των θαλασσιών οδών, φέροντας υπό την κατοχή τους τα δυτικά παράλια της Ελλάδας και την Πελοπόννησο· ταυτόχρονα θεωρείτο αναγκαίο να παταχθεί το φαινόμενο της πειρατείας, που λυμαινόταν τις δαλματικές ακτές. Έτσι, παρότι, μετά τον πόλεμο της Κρήτης, οι υπόλοιποι σύμμαχοι δεν αντιμετώπιζαν τη βενετική Δημοκρατία ως μεγάλη δύναμη, οι Βενετοί δεν άφησαν την ευκαιρία να ξαναποκτήσουν μέρος της παλαιάς τους θαλασσοκρατορίας.

Παρά την αρχική διστακτικότητα, η απόφαση για συμμετοχή στον πόλεμο λήφθηκε ήδη στα τέλη Ιανουαρίου 1684, όπως και η απόφαση για διορισμό του Francesco Morosini ως γενικού αρχηγού των βενετικών δυνάμεων. Ο Morosini, γόνος επιφανούς βενετικής οικογένειας και με μεγάλη εμπειρία σε ναυμαχίες, είχε αναλάβει αρχιστράτηγος στην τελευταία φάση της πολιορκίας του Χάνδακα, που μετά από 21 ολόκληρα χρόνια αντίστασης και μέσα σε γενική ευρωπαϊκή οδύνη έπεσε, ως τελευταία κτήση των Βενετών στην Κρήτη, στα χέρια των Τούρκων το Σεπτέμβριο του 1669.²⁰ Δεκαπέντε έτη μετά, ο θρυλικός στρατιωτικός, ενώ πια διήγε την έκτη δεκαετία της ζωής του και παρότι έτρεφε φιλοδοξίες για το αξίωμα του Δόγη –μία θέση που θα κατακτούσε αργότερα, το 1688, ως ανταμοιβή για τις επιδόσεις του στον πόλεμο που τώρα άρχιζε–, απεδέχθη τη θέση του αρχιναυάρχου. Επικεφαλής

¹⁹ Για τα εδώ εξιστορούμενα και γενικά για το βενετοτουρκικό πόλεμο του 1684-1699 βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 312 κ.ε.· FINLAY 1856, 197 κ.ε., κυρίως 205 κ.ε.· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1973, 11 κ.ε.· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975 με χάρτη του πολέμου, 21· ΝΤΟΚΟΣ 1975· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 15 κ.ε.· SETTON 1991, 290 κ.ε.· NORWICH 1993, 536 κ.ε.· LANE 2007, 571 κ.ε. Για μία κριτική αποτίμηση της ελληνικής ιστοριογραφίας σχετικά με τούτον τον πόλεμο βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2005, 63 κ.ε. Τα τελευταία χρόνια αυτή η περίοδος τυγχάνει ιδιαίτερου ενδιαφέροντος στην ιστορική έρευνα, όπου δίνεται βάρος –πέρα από τα αμιγώς στρατιωτικά γεγονότα– στη δημοσίευση κάθε είδους πηγών (μαρτυριών, χαρτών κλπ.), καθώς και στη διερεύνηση της ιδεολογικής και πολιτιστικής λειτουργίας τους στον ελλαδικό και ευρωπαϊκό χώρο· σε αυτό το πνεύμα βλ. τα διάφορα άρθρα στα: ΚΑΛΛΙΓΑ 1998· ΛΙΑΤΑ 1998· INFELISE & STOURAITI 2005, καθώς και ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004. Βλ. επίσης: STOURAITI 2001· MARASSO & STOURAITI 2001· ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ 2006, 136 κ.ε., για απεικονίσεις του πολέμου.

²⁰ Για το βενετοτουρκικό πόλεμο της Κρήτης και την πολιορκία του Χάνδακα βλ. μεταξύ άλλων: ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1974, 334 κ.ε.· NORWICH 1993, 519 κ.ε.· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1998, 85 κ.ε.· CANDIA 2005, κυρίως 144 κ.ε.

των χερσαίων δυνάμεων θα διοριστεί ο, επίσης έμπειρος στρατηγός, κόμης Νικόλαος Strasoldo, που προερχόταν από τον αυστριακό στρατό.

Την 25^η Απριλίου 1684 κηρύχθηκε εκ μέρους της Γαλινοτάτης ο πόλεμος στο Σουλτάνο, ενώ στις αρχές Ιουνίου ο Μογosiνι απέπλευσε από την πόλη του Αγίου Μάρκου. Παρά τις κάποιες προπαρασκευές, ήταν η ένωση εν πλω προς Κέρκυρα με δυνάμεις του Πάπα, των Ιπποτών της Μάλτας και του Δούκα της Τοσκάνης, η οποία, με την προσθήκη κάποιων σκαφών επανδρωμένων από Επτανήσιους, κατέστησε το εκστρατευτικό σώμα πιο αξιόμαχο. Με την άφιξη του γενικού αρχηγού στην Κέρκυρα υπήχθησαν εθελοντικά κι άλλοι Έλληνες στις δυνάμεις του. Μεταξύ αυτών ήταν και ο κουρσάρος Ευστάθιος Ρωμανός ή Μανέτας από τη Ζάκυνθο που θα έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο στην κατάληψη της Πρέβεζας και για τον οποίο θα γίνει λόγος αργότερα.²¹ Σε πολεμικό συμβούλιο αποφασίστηκε να καταληφθεί η Λευκάδα, όχι μόνον γιατί ήταν βάση πειρατών, αλλά και διότι η κατοχή της θα διευκόλυνε το πέρασμα προς την Πελοπόννησο. Έτσι, οι σύμμαχοι απέπλευσαν από το νησί των Φαιάκων με στόλο που σχεδόν έφθανε τις 50 γαλέρες και γαλεάσες και μεγάλο αριθμό βοηθητικών σκαφών.

Την 20^η Ιουλίου αφικνούνται στη Λευκάδα και αρχίζει η πολιορκία του φρουρίου της Αγίας Μαύρας, αφού πρώτα αποβιβάζονται αρματολοί της Δ. Στερεάς υπό τους Σουμίλα, Μείντάνη και Χορμόπουλο στο Πόρτο-Δέματα (όρμος Αγ. Νικολάου), με σκοπό να περισπάσουν τουρκικές δυνάμεις που θα έσπευδαν από τις ηπειρωτικές ακτές προς βοήθεια των πολιορκουμένων ομοδόξων τους.²² Το όνομα της Πρέβεζας κάνει ήδη την εμφάνισή του: Σύμφωνα με μία έκθεση της κατάληψης της Λευκάδας σε ημερολογιακή μορφή με τίτλο *Diario in Compendio ...*, την ίδια κιόλας ημέρα στάλθηκε ο Μανέτας με δύο πλοία να κατασκοπεύσει το φρούριο της Αγίας Μαύρας και την γύρω περιοχή και, λίγο αργότερα, έφθασε με μία φελούκα του γενικού προνοητή θαλάσσης κάποιος σκλάβος από την Πρέβεζα, ο οποίος είχε απελευθερωθεί οκτώ μέρες πριν, και έδωσε πληροφορίες για οτιδήποτε είχε παρατηρήσει.²³

²¹ Για τους Έλληνες που εντάχθηκαν στο εκστρατευτικό σώμα βλ. συνοπτικά ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 19 κ.ε.

²² Για την πολιορκία της Λευκάδας βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 314 κ.ε.· ΜΑΧΑΙΡΑΣ 1951, 21 κ.ε.· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1973, 16· ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ 1980, 515 κ.ε.

²³ «Alli 20. andarono verso Santa Maura, & a mezodi furono spedite due Galeotte del'Maneta a spiare con diligenza quel sito, e le forze nemiche. Poco dopo arrivo sopra una Felucca del Proveditore Generale uno Schiavo liberato otto giorni prima dalla Prevesa, che informò di tutto ciò, che haveva osservato». Η έκθεση με τίτλο *Diario in compendio di quanto è seguito nell'assedio, & acquisto dell'Isola, e Fortezza di Santa Maura ...* που εκδόθηκε το 1684 από τον G. Monti στη Μπολόνια και περιγράφει τα γεγονότα από 13.7. μέχρι 8.8. είναι, προφανώς, διαφορετική από εκείνη της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με αρχειακή ένδειξη Ms. It. VII, 656 (coll. 7793) No. 3 και τίτλο *Relazione dell'acquisto di Santa Maura*, σε ημερολογιακή μορφή επίσης· για την τελευταία βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 17 με σημ. 11.

Τα γεγονότα των επομένων ημερών μπορούμε να τα ανασυνθέσουμε χρησιμοποιώντας δύο πηγές. Σύμφωνα με το *Diario in Compendio*, ενώ η πολιορκία της Αγίας Μαύρας συνεχιζόταν μέσω σφοδρών κανονιοβολισμών, ήλθε τη νύχτα της 31^{ης} Ιουλίου η είδηση ότι στην Πρέβεζα είχε φθάσει δύναμη 500 Τούρκων με 60 καμήλες και αρκετούς ημιόνους, πράγμα που σήμαινε ότι οι Τούρκοι ετοιμάζονταν να στείλουν ενισχύσεις στη Λευκάδα. Το βράδυ της 2^{ης} Αυγούστου ο επικεφαλής των Μαλτέζων συμμάχων επισκέφθηκε τον Morosini και συζήτησαν την κατάσταση· από ό,τι φαίνεται το κύριο μέρος των διαβουλεύσεων αφορούσε στην Πρέβεζα, αφού αμέσως μετά ο γενικός αρχηγός έδωσε διαταγή στο Μαλτέζο στρατηγό να αναχωρήσει για εκεί μέσα στη νύχτα. Σκοπός της αποστολής ήταν να εμποδιστούν τα τουρκικά στρατεύματα που θα συναντούσαν εκεί να σπεύσουν προς βοήθεια των πολιορκουμένων. Όπως αναφέρει η ίδια έκθεση, οι συμμαχικές δυνάμεις όχι μόνον έτρεψαν σε άτακτο φυγή τους εχθρούς, αλλά κατάφεραν να κανονιοβολήσουν και το ίδιο το φρούριο της Πρέβεζας. Στο επεισόδιο αυτό σκοτώθηκαν μάλιστα, σύμφωνα με την έκθεση, πολλοί Τούρκοι.²⁴ Στην αμέσως επόμενη παράγραφο το *Diario in Compendio* καταγράφει για τις 3 Αυγούστου σφοδρό κανονιοβολισμό του φρουρίου, αναταραχή στα σπίτια γύρω από το κάστρο, καθώς και τραυματισμό από βολή τυφεκίου στο χέρι και το μηρό του αξιωματικού Monsù di Giois. Παρότι δεν αναφέρονται γεωγραφικά ονόματα, είναι προφανές ότι και τα επεισόδια αυτά συνδέονται με την Πρέβεζα και όχι τη Λευκάδα.²⁵

Ας στραφούμε, τώρα, στον Locatelli για τα γεγονότα που περιγράφει στο χρονικό διάστημα από 1^η Αυγούστου: Αναφέρει πως, από πληροφορίες κάποιου κατασκόπου, μαθεύτηκε ότι έφθασε στο φρούριο της Πρέβεζας ο Σαβάν Πασάς με τριακόσιους ιππείς και αρκετό πεζικό, το οποίο –μαζί με τους ήδη υπάρχοντες– θα συμποσούτο στους χίλιους πολεμιστές. Αμέσως διατάχθηκε ο Κεφαλλονίτης συνταγματάρχης Ιωάννης Βαπτιστής Μεταξάς να σπεύσει με τους άνδρες του και να καταλάβει όλα τα πιθανά περάσματα, παρεμποδίζοντας, έτσι, προέλαση τουρκικών ενισχύσεων στη Λευκάδα. Ταυτοχρόνως, εστάλησαν οι παπικές και μαλτέζικες γαλέρες να προσεγγίσουν από

²⁴ «Alle 22. hore il General di Malta andò a visitare il Generalissimo, col quale conferì diversi affari di guerra, onde Sua Eccellenza commise al suddetto Generale, che si portasse verso la Prevesa, come fece alle 6. della notte, per impedire alle Truppe nemiche, che s'erano lasciate vedere colà, l'avanzarsi al soccorso di S. Maura, e gli successe anche così fortunatamente il disegno, che mise non solo in precipitosa fuga i nemichi, mà si avanzò anche a Cannonare la medesima Fortezza della Prevesa, havendo in quest' incontro uccisi molti Turchi».

²⁵ «Alli 3. Si seguitò a tormentare con Bombe, e Cannonate la Fortezza, apportando molto incommodo alle Case del recinto; Restò ferito di Moschettata nel Braccio, e in una coscia Monsù di Giois Sergente Maggiore di Battaglia».

θαλάσσης το φρούριο της Πρέβεζας, που βρισκόταν στο στόμιο του Αμβρακικού Κόλπου, με σκοπό να κρατήσουν εκεί απασχολημένους και καθηλωμένους τους εχθρούς. Ο Locatelli τονίζει ότι αυτό το εγχείρημα είχε μεγάλη επιτυχία, κυρίως διότι επλήγησαν με κανονιοβολισμούς οι Τούρκοι στρατιώτες που είχαν κατασκηνώσει έξωθεν του φρουρίου, καταγράφοντας όχι αμελητέες απώλειες.²⁶

Τα γεγονότα που μνημονεύει το *Diario in Compendio* δεν είναι άλλα από εκείνα που παρατίθενται λεπτομερέστερα από το Locatelli, ενώ οι δύο περιγραφές αλληλοσυμπληρώνονται μαρτυρώντας θαλάσσια και χερσαία επιχείρηση κατά της Πρέβεζας. Πρέπει, μάλλον, να υποθέσουμε ότι τα καίρια πλήγματα στις τουρκικές δυνάμεις, που ήταν εγκατεστημένες γύρω από το φρούριο, επήλθαν από τα πυρά των πλοίων. Όμως, η αναφορά του *Diario* πως οι Τούρκοι τράπηκαν σε άτακτη φυγή, όπως και ο τραυματισμός του αξιωματικού την επόμενη μέρα υπονοούν και χερσαία επέμβαση. Σχετικά με τις κινήσεις των ελληνικών δυνάμεων υπό το Μεταξά, ο Locatelli δεν δίνει ακριβείς πληροφορίες.²⁷ Αυτό που μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια είναι ότι η πρώτη σοβαρή επίθεση των βενετικών δυνάμεων κατά της Πρέβεζας έλαβε χώρα ήδη στις αρχές Αυγούστου, ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η πολιορκία της Λευκάδας.

Το επόμενο, σχετικό με την Πρέβεζα επεισόδιο συμπεριλαμβάνεται, αν και με διαφορετικές εκδοχές, σε πολλές πηγές: Στον Locatelli, στο *Diario in Compendio*, στο προαναφερθέν αδημοσίευτο *Diario Anonimo*, καθώς και στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Stampalia.²⁸ Μετά το βομβαρδισμό της Πρέβεζας από τα μαλτέζικα πλοία, ο Morosini, επειδή υπήρχε η πληροφορία ότι τουρκικές δυνάμεις θα κατευθύνονταν προς τη Λευκάδα, αποφάσισε να σταλεί ο Μανέτας με τη δική του και άλλες γαλεότες και συνοδεία 500 στρατιωτών να τους σταματήσει. Ο Μανέτας δε συνάντησε κανέναν εχθρό, αλλά κατάφερε να φθάσει πολύ κοντά στο πρεβεζάνικο φρούριο, ώστε να δεχθεί πλήθος κανονιοβολισμών, από τους οποίους σκοτώθηκαν κάποιοι άνδρες του.²⁹ Σκοπός της

²⁶ LOCATELLI 1691, 59· αυτή η εκδοχή υιοθετείται από το ΣΑΘΑ 1869, 317, και το ΦΟΥΡΙΚΗ 1929, 280 κ.ε.

²⁷ Σύμφωνα με το Locatelli ο Μεταξάς διατάχθηκε «... che col suo seguito dovesse ridorsi à passi piu stretti, che dall'una all'altra Piazza visono per divertire à Turchi il passaggio verso il nostro campo ...». Το *Diario in Compendio* δεν αναφέρει τίποτε επ' αυτού.

²⁸ Όλα τα σχετικά αποσπάσματα, εκτός εκείνου από το *Diario in Compendio* (βλ. επόμενη υποσημ.), παρατίθενται από τη ΛΙΑΤΑ 1998, 31 σημ. 33.

²⁹ Παραθέτουμε την αφήγηση του *Diario in Compendio*: «Alli 4. Ritornarono le Galere di Malta a bombardar Prevesa, & il Generalissimo mandò il Manetta con 500. Soldati ad imboscarsi, perche s'hebbe avvivo, che i Turchi marchiarono verso S. Maura, ma non incontrò alcuno, e secondo l'ordine havuto, si fece anche vedere alla Prevesa, & effendosi ananzato sin sotto il Cannone di quella Fortezza, la quale tirò moltissime Cannonate sopra di lui, vi restarono morti 30. huomini de suoi».

προσέγγισής του πρέπει να ήταν η κατασκόπευση του φρουρίου και της γύρω περιοχής. Το χειρόγραφο της Stampalia, μάλιστα, σημειώνει ως μοναδικό σκοπό της αποστολής τη διερεύνηση κάποιου μέρους κατάλληλου για την απόβαση της Αρμάδας και την παρατήρηση της ναυτικής δύναμης του εχθρού. Η ημερομηνία που έλαβε χώρα το γεγονός παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις στις διάφορες πηγές.³⁰ Πάντως, μία από τις 4 ή 5 Αυγούστου πρέπει να είναι η σωστή ημερομηνία, καθώς προηγούνται εκείνης της κατάληψης της Λευκάδας (6.8.), επικουρική της οποίας ήταν σύμφωνα με όλες τις πηγές –εκτός του χειρογράφου της Stampalia– η αποστολή Μανέτα.³¹

Την επόμενη της κατάληψης, σύμφωνα με το Locatelli, οι παραδοθέντες Τούρκοι της Λευκάδας, με το φόβο μήπως δεχθούν επίθεση και αιχμαλωτιστούν από τους περιφερόμενους Κεφαλλονίτες, διάλεξαν ως πιο κοντινό και σίγουρο μέρος για να κατευθυνθούν την Πρέβεζα, όπου και διαπορθμεύτηκαν με βάρκες υπό τη συνοδεία γαλερών.³²

Από τις 10 Αυγούστου ξεκινά επιχείρηση στην Ακαρνανία με απόβαση εκστρατευτικού σώματος στο Δραγομέστο (Αστακό), αποτελούμενου από Βενετούς, Μαλτέζους, Παπικούς και Επτανήσιους στρατιώτες υπό τον κόμητα Strasoldo και τον Κεφαλλονίτη συνταγματάρχη του βενετικού στρατού Άγγελο Δελλαδέτσιμα, καθώς και με κάλυψη του στόλου. Τις επιχειρήσεις βοήθησαν και οι προαναφερθέντες αρματολοί που είχαν αποβιβαστεί στη Στερεά πριν την πολιορκία της Λευκάδας. Από αυτή την εκστρατεία, που ολοκληρώθηκε γύρω στις 11 Σεπτεμβρίου, κάποιες κωμοπόλεις, όπως το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό, έγιναν υποτελείς φόρου στους Βενετούς, ενώ μία σειρά χωριών, κυρίως με τουρκικό πληθυσμό, λεηλατήθηκαν και κάηκαν (Εικ. 4).³³

Έτσι, η ευρύτερη περιοχή γύρω από την Πρέβεζα επήλθε υπό βενετική κατοχή και οι Τούρκοι απεσύρθησαν εκεί και, δευτερευόντως, στη Βόνιτσα. Σύμφωνα με αναφορά του Morosini προς τη βενετική Γερουσία, στην οποία παραπέμπει ο Αρχοντίδης, στα μέσα Σεπτεμβρίου ο αρχιναύαρχος συγκάλεσε πολεμικό συμβούλιο, όπου πάρθηκε η απόφαση για κατάληψη της Πρέβεζας.³⁴

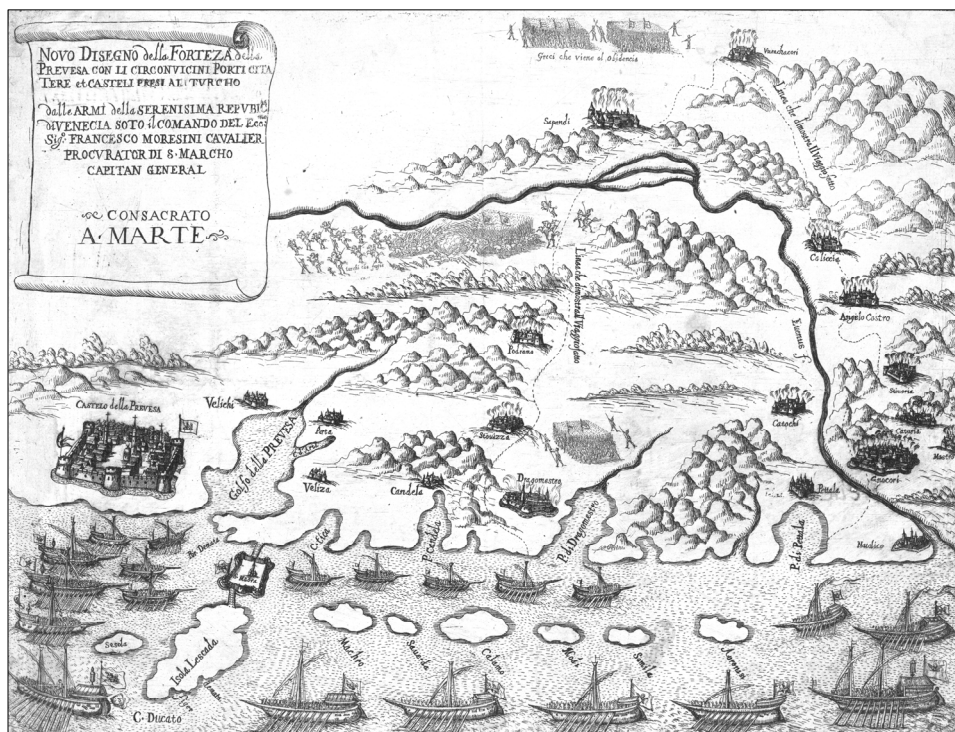
³⁰ *Diario in Compendio*: 4.8.· LOCATELLI 1691, 5.8.· *Diario Anonimo* 14.8.· χειρόγραφο Stampalia: 23.8.

³¹ Το χειρόγραφο Stampalia, βέβαια, καταγράφει και ως ημερομηνία κατάληψης της Λευκάδας τη 14^η Αυγούστου.

³² LOCATELLI 1691, 63· πρβλ. το *Diario in Compendio* ..., που αναφέρει ότι έφυγαν με βάρκες 700 Τούρκοι.

³³ Για την εκστρατεία στην περιοχή Βάλτου και Ξηρομέρου βλ. LOCATELLI 1691, 65 κ.ε.· VALUASENSE 1684, 1· ΛΙΑΤΑ 1998, 60 (σσ. χειρογρ. 23-24)· ΣΑΘΑΣ 1869, 318 κ.ε.· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 20· ΝΤΟΚΟΣ 1975, 68 κ.ε.· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 16 κ.ε., όπου και απαρίθμηση των δυνάμεων που έλαβαν μέρος.

³⁴ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 σημ. 9· το έγγραφο βρίσκεται στα Κρατικά Αρχεία Βενετίας με αρχεϊκά καταχώρηση Sen. PTM, busta 1117, No. 14 (29.9.1684)· είναι, εν πολλοίς, αδημοσίευτο.



ΕΙΚΟΝΑ 4: Σχέδιο του G. Longhi με τις επιχειρήσεις του 1684 στην Ακαρνανία.

Αριστερά τα φρούρια Πρέβεζας και Αγίας Μαύρας
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

Πριν συνεχίσουμε, πρέπει να επισημάνουμε ότι, από όσα περιεγράφησαν μέχρι εδώ, γίνεται φανερό πως ο αρχιναύαρχος γνώριζε, ήδη με την έναρξη της πολιορκίας της Λευκάδας, τη σημασία της Πρέβεζας. Μόνον έτσι εξηγείται η ναυτική επιχείρηση και η κατ' ουσίαν πρώτη συμπλοκή με τους Τούρκους, ο κανονιοβολισμός του φρουρίου και η αποστολή του Μανέτα, πρωτοβουλίες που έλαβαν χώρα πριν την εκπόρθηση της Λευκάδας. Να αναφέρουμε, μάλιστα, ότι στο έγγραφο της Γερουσίας, που μόλις μνημονεύσαμε, σημειώνεται πως ο Morosini, μετά την κατάληψη της Λευκάδας, επέλεξε τη θέση της απόβασης στην Πρέβεζα μετά από αναγνωριστική περιπολία, πράγμα που δείχνει την ιδιαίτερη φροντίδα του για την επιχείρηση.³⁵ Επίσης, δεν νομίζουμε πως είναι τυχαίο το γεγονός ότι σε χάρτες του Giuseppe Longhi (Εικ. 4) και του

³⁵ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 σημ. 10.

Giovanni Giacomo de Rossi, που απεικονίζουν την εκστρατεία στην Ακαρνανία, το φρούριο της Πρέβεζας όχι μόνον κατέχει περίοπτη θέση, αλλά και παρουσιάζεται στα υπομνήματα ως το κύριο θέμα.³⁶ Καθίσταται, έτσι, προφανές πως τούτο το επιχειρησιακό μέρος εκλαμβάνονταν ως προστάδιο της επακολουθήσασας επίθεσης στην Πρέβεζα. Ότι, τέλος, η τελευταία κατά την έναρξη της εκστρατείας στον ελλαδικό χώρο αποτελούσε μαζί με τη Λευκάδα το σοβαρότερο στρατηγικό στόχο, τόσο σε επίπεδο στρατιωτικού επιτελείου, όσο και σε επίπεδο κοινής γνώμης, αποδεικνύουν οι –πολύ σημαντικές για την προπαγανδιστική τους αξία– εκθέσεις που εκδόθηκαν ανά την Ευρώπη με θέμα την κατάληψη της Αγίας Μαύρας, στις οποίες ως επόμενη σημαίνουσα αποστολή μνημονευόταν αποκλειστικά η άλωση της Πρέβεζας. Καταγράφουμε δύο παραδείγματα:

1) Μία σύντομη ιταλική έκθεση με τίτλο *Relatione dell'acquisto importante dell'Isola di S. Maura [...] come ancora di quanto è successo sotto Buda fino alli 9. del corrente Agosto*, που εκδόθηκε από τον G. Monti στη Μπολόνια το ίδιο έτος· έχει έκταση μιάμισης σελίδας και, όπως φαίνεται και από τον τίτλο, αναφέρεται και στα γεγονότα από το μέτωπο της Βούδας μέχρι την 9^η Αυγούστου. Εκεί σημειώνεται: «Si sono lasciati [ενν. στη Λευκάδα μετά την κατάληψη] con buoni ordini al governo di quest' Isola, e Castello due Nobili Veneti, e di poi è partito con l'Armata il. Sig. Capitano Generale verso il Porto di Prevesa con l'oggetto di sequitar le vittorie, che Dio conceda». Αρα, ήταν εξ αρχής δεδομένο ότι η κατάληψη της νήσου διασφαλιζόταν μόνον με την ταυτόχρονη κατοχή της Πρέβεζας.

2) Μία μόλις πρόσφατα παρουσιασθείσα γερμανική έκθεση σε μορφή ενημερωτικού φύλλου, τυπωμένη το 1684, όπου περιγράφεται αρκετά διεξοδικά η κατάληψη της Αγίας Μαύρας· εκεί αναφέρεται ότι λόγω των πλουσίων λαφύρων στη Λευκάδα αποφασίστηκε «die nur 6. Welsche Meilen davon gelegne / und wegen dess zu grossen Krieges-Schiffen sehr bequemen Hafens stattliche Festung Prevesa gleichmässig zu erobern», δηλαδή ομοίως να καταληφθεί και το όχι μακριά ευρισκόμενο κάστρο της Πρέβεζας, διότι παρείχε ένα πολύ εξυπηρετικό λιμάνι για μεγάλα πολεμικά πλοία. Αυτό δε που προκαλεί εντύπωση, είναι ο χαρακτηρισμός του φρουρίου ως *stattlich*, τουτέστιν

³⁶ Για το χάρτη του G. Longhi, που εκδόθηκε στη Μπολόνια μάλλον το 1684, και το υπόμνημά του που φέρει τον τίτλο *Novo disegno della Fortezza della Prevesa con li circonvicini Porti cita, tere e castelli presi al Turcho ...* βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, Νο. 6· IONIO ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 173 Νο. 65· για το χάρτη του G.G. de Rossi, Ρώμη 1687, που φέρει τον τίτλο *Prevesa con le Città Adiacenti*, και το υπόμνημά του βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, Νο. 7· IONIO ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 176-177 Νο. 68. Από γεωγραφικής και τοπογραφικής άποψης ο χάρτης του Longhi είναι ακριβέστερος εκείνου του de Rossi. Ο τελευταίος, όμως, περιεχόταν στο δεδομένο λεύκωμα του γνωστού εκδότη της Ρώμης *Teatro della guerra contro il Turco ...*, με θέμα το βενετοτουρκικό πόλεμο.

επιβλητικό.³⁷

Εν κατακλείδι, όλα τα παραπάνω βεβαιώνουν ότι, στις παραμονές της επίθεσης στην Πρέβεζα, η επιχείρηση και τα προσδοκώμενα κέρδη θεωρούνταν υψίστης σπουδαιότητας για τη Γαληνοτάτη.

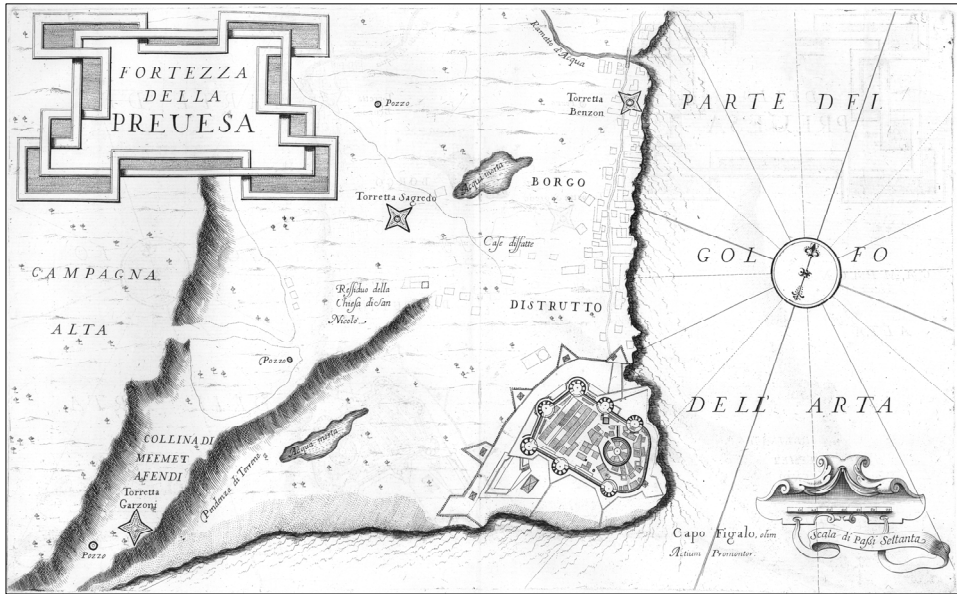
Γ. Η Κατάληψη

1. Η πρώτη φάση της επιχείρησης και η κατάληψη του οικισμού

Η πρώτη οχύρωση της Πρέβεζας έγινε, πιθανότατα, το 1486-1487 από τους Τούρκους. Το φρούριο, για να ελέγχει την είσοδο στον Αμβρακικό, ανηγέρθη στη σημερινή θέση «Παλιοσάραγα» –εκεί όπου, αργότερα, ο Αλή Πασάς έχτισε τα θερινά ανάκτορά του– στο στόμιο του κόλπου, παίρνοντας, έτσι, την ονομασία «κάστρο της Μπούκας». Από το 15^ο αιώνα πρέπει να επισκευαζόταν και ενισχυόταν συνεχώς, και σε χάρτες του 16^{ου} και 17^{ου} απεικονίζεται να αποτελείται από επτά κυκλικούς πύργους που προστάτευαν το τείχος, το οποίο στην ανατολική πλευρά, προς το μέρος της θάλασσας, παρουσίαζε μία ακανόνιστη ημικυκλική κάτοψη (Εικ. 5). Ο Φουρικής παραθέτει την περιγραφή στο *Die vortreffliche Halbinsel Morea*, που εκδόθηκε το 1687 στη Νυρεμβέργη, σύμφωνα με την οποία τα τείχη του φρουρίου έμοιαζαν, αν και μικρότερα σε έκταση, με εκείνα της Αγίας Μαύρας, είχαν ύψος 11 ποδών κι ήταν κτισμένα με πολύ στερεούς λίθους, ενώ συμπληρώνεται πως το φρούριο διέθετε και ένα κεντρικό αμυντικό πύργο. Περίπου τα ίδια καταγράφονται και στην έκθεση του έκτακτου προνοητή Ρ. Νανί για την Πρέβεζα το 1685, ο οποίος αναφέρει ότι από τα ερείπια της Νικόπολης έκτισαν οι Τούρκοι τη νέα Πρέβεζα (ενν. το φρούριο), που η περιφέρειά της εκτεινόταν σε περίπου 360 παλαιούς πόδες, ήταν οχυρωμένη με 7 μεγάλους κυκλικούς πύργους (*torrioni*) και ακανόνιστα ενδιάμεσα τείχη (*cortine*). Σημειώνει, τέλος, ότι τα τείχη είναι πολύ σημαντικά, διότι είναι φτιαγμένα όλα με συμπαγές μάρμαρο, προερχόμενο από τα υπέροχα κτίρια του ερειπιώνα της Νικόπολης. Προσθέτουμε ότι η μορφολογία του εδάφους γύρω από το φρούριο δεν παρουσιάζει διακυμάνσεις: Ο εκτός των τειχών οικισμός εκτεινόταν κατά μήκος της μεγάλης και επίπεδης ακτής βόρεια του φρουρίου, στο χώρο της σημερινής προκουμαίας, ενώ σε κάποια απόσταση από το φρούριο (καθώς παρεμβαλλόταν μία ημιελώδης έκταση), στη νότια πλευρά του, υψωνόταν ο χθαμαλός λόφος του Μεχμέτ-Εφέντη, δηλαδή η σημερινή περιοχή Αγίου Γεωργίου.³⁸

³⁷ Για το φύλλο βλ. ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 172 Νο. 64.

³⁸ Για την πρώτη οχύρωση της Πρέβεζας βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 25 κ.ε., κυρίως 34 κ.ε. (με τις σχετικές πηγές και βιβλιογραφία). Το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. – Για την περιγραφή στο *Halbinsel Morea ...*, που, προφανώς, αποτελεί γερμανική έκδοση βασισμένη



ΕΙΚΟΝΑ 5: Σχέδιο του φρουρίου και της πόλης της Πρέβεζας, που εκδόθηκε το 1687 από τον Coronelli (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

Όπως επισημάνθηκε, οι Τούρκοι που εγκατέλειψαν τη Λευκάδα διεκπεραιώθηκαν στην Πρέβεζα. Εκεί θα μετέφεραν τα τεκταινόμενα και τις εντυπώσεις τους από τις βενετικές δυνάμεις που έδρασαν στο νησί και, τουλάχιστον ένα μέρος από αυτούς, παρέμειναν στην Πρέβεζα. Επίσης, οι 500 Τούρκοι που προορίζονταν για τη Λευκάδα στρατοπέδευσαν στην Πρέβεζα, αφού οι συμμαχικές δυνάμεις κατάφεραν να τους καθηλώσουν εκεί. Η έκθεση Valuasense

στο έργο *Memoriae istoriografiche ...* του Coronelli, βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281 σημ. 2. Καθότι ο Φουρικός παρουσιάζει ως ανώνυμο το συγγραφέα, δεν είναι σαφές εάν εννοεί το βιβλίο που εκδόθηκε στην ίδια πόλη και το ίδιο έτος από τον L. Loschge με τίτλο *Neu-Vermehrte Beschreibung der trefflichen Halb-insel Morea*. – Για την έκθεση Nani πρβλ. ΑΡΧΟΝΤΙΑΗΣ 1983, 48 σημ. 78 και 132 στοιχεία 33-39, με το ιταλικό κείμενο. – Για παλαιότερους και σύγχρονους με την κατάληψη χάρτες, οι οποίοι απεικονίζουν το φρούριο της Μπούκας και τη γύρω περιοχή βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 1, 2, 5, 10, 11, 12, 27, 30· ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 175 No. 67, 179 No. 70, 180 No. 71. Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΑΗΣ 1983, 48 με σημ. 79 και το σχετικό πίνακα στο παράρτημα, για ένα σχέδιο στα Κρατικά Αρχεία Βενετίας (Provveditori alle Fortezze, busta 48, dis. 36-36b), το οποίο συνόδευε την αναφορά του Morosini περί των επισκευών και συμπληρώσεων του φρουρίου μετά την κατάληψη και απετέλεσε, όπως φαίνεται, τη βάση για τη φιλοτέχνηση των σχεδίων του φρουρίου και του οικισμού από τον Coronelli.

προσθέτει δε ότι, καθώς ήταν φανερό πως, μετά την Αγία Μαύρα, ο επόμενος στόχος των Βενετών ήταν η πόλη του Αμβρακικού, οι Τούρκοι διοχέτευσαν εκεί όλους τους άνδρες που είχαν συγκεντρώσει αρχικά για να συνδράμουν τη Λευκάδα και επιδόθηκαν με κάθε τρόπο στον εξοπλισμό και επάνδρωση του φρουρίου, θεωρώντας την υπεράσπισή του θέμα υψίστης σημασίας. Σύμφωνα με τον Αρχοντίδη, τοποθετήθηκαν οκτώ βαριά κανόνια για να αντιμετωπίσουν την εικαζόμενη επίθεση, ενώ διενεργήθηκαν και αναχωματικές εργασίες. Υπ' αυτή την έννοια, υπήρχε επαρκής προετοιμασία για την απόκρουση της βενετικής επίθεσης.³⁹

Ο Morosini, από την πλευρά του, είχε διαβλέψει τη δυσκολία της επιχείρησης. Αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα ότι η απόφαση για την κατάληψη ελήφθη περί τα μέσα Σεπτεμβρίου. Για το διάστημα από 14 μέχρι 17 Σεπτεμβρίου ο Locatelli καταγράφει δύο αναγνωριστικές κινήσεις των συμμάχων: Αφενός πηγαίνουν ο στρατηγός των χερσαίων δυνάμεων κόμης Strasoldo, ο επικεφαλής των Μαλτέζων, καθώς και ο συνταγματάρχης Cleuter, εκ μέρους των Παπικών, να κατοπτρεύσουν την περιοχή· αφετέρου αποστέλλεται ο Μανέτας, για μία ακόμη φορά, να εισέλθει με γαλεότες στον κόλπο και να έρθει σε επαφή με τους Έλληνες κατοίκους, όπου εντοπίζει κάποιους που τίθενται στην υπηρεσία των Βενετών, δίδοντας πληροφορίες για το φρούριο, τα περίχωρα και τις τουρκικές δυνάμεις μέσα και έξω από αυτό.⁴⁰ Άρα, συνελέγησαν αρκετές πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε, βάσει των οποίων ο γενικός αρχηγός, χάραξε τη στρατηγική του.

Η στρατηγική αυτή στηρίχτηκε στο δεδομένο ότι η φυσική θέση και αμυντική ικανότητα του φρουρίου καθώς και το διαθέσιμο έμπυχο υλικό καθιστούσαν μία γενική, κατά μέτωπο σύγκρουση απαγορευτική, γεγονός που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η ενδεδειγμένη τακτική θα ήταν εκείνη, η οποία θα απαρτιζόταν από μικρότερες, επί μέρους κινήσεις και θα περιείχε το στοιχείο του αιφνιδιασμού. Ως πρώτη ενέργεια αποφασίστηκε, παράλληλα με τις αποστολές Strasoldo και Μανέτα, ο απόπλους από το Πόρτο-Δέματα του εκτάκτου προνοητή των γαλεασών Giacomo Cornaro, του Marco Pisani, του Pietro Basadonna και του Giovanni Morosini, των οποίων οι δυνάμεις δεν κρίθηκαν απαραίτητες στην επιχείρηση της Πρέβεζας, προς το φρούριο της Ηγουμενίτσας, με σκοπό, αφού ενωθούν με τις γαλέρες που ήδη βρίσκονταν εκεί με επικεφαλής τους σοπρακόμιτους Giovanni Querini, Alessandro Bergan και Giovanni Venier, να προκαλέσουν και κρατήσουν απασχολημένους τους Τούρκους για κάποιες ημέρες και μετά να πλεύσουν προς την Κέρκυρα για συντήρηση.⁴¹ Ενώ ο Locatelli δίνει μόνον αυτές τις πληροφορίες, αφήνοντας

³⁹ VALUASENSE 1684, 1· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18.

⁴⁰ LOCATELLI 1691, 73, 74.

⁴¹ LOCATELLI 1691, 74 (15-16 Σεπτεμβρίου). Δύο απεικονίσεις του φρουρίου Ηγουμενίτσας,

να εννοηθεί ότι επρόκειτο για μία κίνηση περισπασμού, ο Valuasense γίνεται πιο συγκεκριμένος σχετικά με τις επιδιώξεις τούτης της ενέργειας, σημειώνοντας ότι, τοιουτοτρόπως, θα δινόταν η εντύπωση, αφενός, ότι δεν επίκειται επίθεση στην Πρέβεζα, θα διασπάζονταν, αφετέρου, σε διάφορα μέτωπα οι τουρκικές δυνάμεις που ήταν συγκεντρωμένες στην τελευταία. Ο σχεδιασμός πέτυχε, καθώς οι Τούρκοι που είχαν καταφθάσει από τις περιοχές του Δέλβινου και Μαργαριτίου θεώρησαν ότι η επιχείρηση στην Ηγουμενίτσα αποσκοπούσε στην επέκταση της βενετικής κυριαρχίας και σε εκείνες τις περιοχές, δημιουργώντας, έτσι, σοβαρό κίνδυνο για τις περιουσίες τους. Αμέσως έστειλαν ένα μεγάλο μέρος των δυνάμεών τους εκεί όπου πίστευαν πως θα επιχειρούσαν οι Βενετοί, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί και αποσυντονιστεί η αμυντική θωράκιση της Πρέβεζας· με αυτό τον τρόπο, δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες, ώστε ο Morosini να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα.⁴²

Από στρατηγικής σκοπιάς, λοιπόν, ο αρχιναύαρχος με μία κίνηση περισπασμού κατάφερε –πριν καν αρχίσουν οι εχθροπραξίες και χωρίς καμία απώλεια ή κόστος για τους συμμάχους– να εξασθενήσει τον εχθρό, έθεσε, δηλαδή, επιτυχώς σε εφαρμογή ένα στρατήγημα.⁴³

Με την επιστροφή του Strasoldo και των άλλων λαμβάνεται η απόφαση έναρξης της επίθεσης στην Πρέβεζα.⁴⁴ Εδώ, πρέπει να επισημάνουμε ότι τόσο στις αφηγήσεις των περιστατικών σε ιστορικά έργα, όσο και στις ίδιες τις

αμφότερες εκδοθείσες το 1687, από τον V. Coronelli και τον J. von Sandrart στο: IONIO ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 187 No. 77, 188 No. 78. Το φρούριο έπεσε, σχεδόν αμαχητί, στα χέρια των Βενετών το φθινόπωρο του 1685 και ο Morosini διέταξε την κατεδάφισή του. Πρβλ. την αφήγηση και το σχέδιο του χειρογράφου Stampalia: ΛΙΑΤΑ 1998, 80 (σσ. χειρογρ. 91-92) με εικ. 12.

⁴² Βλ. VALUASENSE 1684, 1. Ενδιαφέρον έχει ότι η έκθεση, στο ίδιο σημείο, παρουσιάζει και την επιχείρηση στην Ακαρνανία, που περιγράψαμε πιο πάνω, ως μέρος της προσπάθειας να θεωρήσουν οι Τούρκοι ότι δεν επίκειται επίθεση στην Πρέβεζα. Τούτο, πάλι, στηρίζει την άποψη που εκφράσαμε ότι η εκστρατεία στην Ακαρνανία ήταν προπαρασκευαστική της κατάληψης της Πρέβεζας.

⁴³ Πρβλ. και τις αφηγήσεις των γεγονότων: ΣΑΘΑΣ 1869, 319· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281. Ο πρώτος μιλάει για στρατήγημα, ο δεύτερος για τέχνασμα. Πάντως, και οι δύο –προφανώς εδώ ο Φουρικής ακολουθεί το Σάθα– θεωρούν ότι το στρατήγημα ήταν πως ο στόλος, αφού πήγε στην Ηγουμενίτσα, επέστρεψε αιφνιδιαστικά στον κόλπο για να προσποιηθεί ότι επιχειρεί εναντίον της Βόνιτσας, αναγκάζοντας τους Τούρκους στην Πρέβεζα να εξέλθουν προς υπεράσπιση των απειλούμενων περιοχών. Κάτι τέτοιο δεν υποστηρίζεται από τις πηγές που παρουσιάζουμε και, στρατηγικά, δεν έχει κάποιο νόημα ή αλληλουχία με όσα ακολουθούν και θα περιγράψουμε παρακάτω. Ο ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 κ.ε., δεν αναφέρει, επίσης, κάτι παρόμοιο.

⁴⁴ LOCATELLI 1691, 74 (17 Σεπτεμβρίου): πρβλ. το χρονικό του Μάτεση, όπου η καταγραφή για την 14^η Σεπτεμβρίου είναι: «ήρθε ένα καϊκι από την Αγίαν Μαύραν και είπε ότι πως αφέντης ο καπετάν γκενεράλης επήγε στις 10 του άνωθε, τετράδη ημέρα, εις την Πρέβεζα και την πολεμάει», ΣΑΘΑΣ 1867, 197. Για το πρόβλημα των ημερομηνιών βλ. παρακάτω.

πηγές υπάρχουν αποκλίνουσες εκδοχές, τις οποίες επιβάλλεται να εκθέσουμε συνοπτικά, ούτως ώστε να διαφανούν, από τη μία πλευρά, τα σημεία, όπου η ανασύσταση όσων έλαβαν χώρα καθίσταται προβληματικότερη, να επιτευχθεί, από την άλλη, μία όσο το δυνατόν επαρκής απόδοση των γεγονότων. Ξεκινάμε με τις ιστορικές αφηγήσεις. Ο Σάθας –ακολουθούμενος, εν πολλοίς, και από το Φουρίκη– αναφέρει ότι ο γενικός αρχηγός διέταξε τον Strasoldo και τρεις χιλιάδες στρατιώτες να αποβιβασθούν με πλοιάρια τη νύχτα κοντά στην πόλη· ο Μανέτας βοηθούσε ερχόμενος σε επαφή με τους Έλληνες της περιοχής, ενώ μία προφυλακή από Κεφαλλονίτες κατέλαβε τον όρμο Βαθύ, που βρίσκεται βόρεια της πόλης, σε όχι μεγάλη απόσταση. Οι Τούρκοι εγκαταλείποντας την πόλη, εγκλείστηκαν στο φρούριο.⁴⁵ Ο Αρχοντίδης αναφέρει ότι ο Μανέτας, μπαίνοντας με ένα στολίσκο στον κόλπο, αιφνιδίασε τους Τούρκους, οι οποίοι κατέφυγαν στο φρούριο, πιστεύοντας ότι δεν είχαν πια τη δυνατότητα να πλαγιοκοπήσουν τους εχθρούς από την ακτή.⁴⁶

Περισσότερο λεπτομερείς είναι οι διαθέσιμες πηγές. Στο χειρόγραφο της Stampalia –που αφιερώνει περισσότερο χώρο στην πρώτη φάση της επιχείρησης– παρουσιάζεται ο στόλος από την άφιξή του (9 Σεπτεμβρίου) και για δέκα ημέρες να βάλει εναντίον των εχθρών, με απώλειες των τελευταίων. Τη νύχτα της 19^{ης} Σεπτεμβρίου ο Μανέτας στέλνεται με πλοιάρια και στρατιώτες να αποβιβασθεί σε μέρος εκτός της πόλης· μετά από επίθεση και κάποιες αψιμαχίες, οι εχθροί πανικόβλητοι και καταδιωκόμενοι από τους συμμάχους εγκατέλειψαν τα ξημερώματα το στρατόπεδο, αφήνοντας πίσω σκηνές και αρκετό ρουχισμό. Την επόμενη μέρα, με μία παραπλανητική κίνηση, πλοιάρια με στρατιώτες όλων των συμμάχων κινήθηκαν προς την εχθρική ακτή, παρακινώντας τους εχθρούς να σπεύσουν στην παραλία για να τους αντικρούσουν. Την ίδια στιγμή, τους επιτέθηκαν με ιδιαίτερη σφοδρότητα τα συμμαχικά στρατεύματα, με αποτέλεσμα να καμφθούν το ηθικό και οι δυνάμεις τους και να τραπούν εκ νέου σε φυγή αφήνοντας πίσω πολλά πράγματα αξίας, αλλά και τα πιο λαμπρά λάβαρα τους.⁴⁷

Ο Locatelli γράφει ότι δόθηκε η διαταγή να αποβιβαστούν όσο το δυνατόν περισσότεροι στρατιώτες με γαλεότες, αλιευτικά και άλλα σκάφη στο Βαθύ και να συνενωθούν με άλλα στρατεύματα που θα μεταφέρονταν από την απέναντι ακτή, όπως επίσης ο Δελλαδέτσιμας και ο στρατηγός Strasoldo με άλλους αξιωματικούς. Κατά τα ξημερώματα της 21^{ης} Σεπτεμβρίου πλοιάρια και γαλέρες γεμάτα με στρατιώτες που έφεραν ανεμίζουσες σημαίες έκαναν την εμφάνισή τους κοντά στην ακτή, ενώ οι γαλέρες, δίνοντας την εντύπωση ότι κινούνται προς απόβαση, παρέσυραν τους Τούρκους έξω από τα

⁴⁵ ΣΑΘΑΣ 1869, 319 κ.ε.· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281.

⁴⁶ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 κ.ε.· επίσης, θεωρεί ότι αυτό ήταν το στρατήγημα του Morosini.

⁴⁷ ΛΙΑΤΑ 1998, 60 κ.ε. (σσ. χειρογρ. 29-32).

χαρακώματα τους, με αποτέλεσμα ο Strasoldo να καταλάβει με ευκολία το στρατόπεδο, ενώ οι Τούρκοι τρέπονταν σε φυγή.⁴⁸

Τέλος, η έκθεση Valuasense αναφέρει ότι ο στρατηγός Strasoldo τη νύχτα της 20^{ης} Σεπτεμβρίου κατευθύνθηκε με τους δυτικούς συμμάχους, τους Έλληνες και το ιππικό διά ξηράς προς την Πρέβεζα. Την ίδια στιγμή, πλοίαρχια του στόλου, φελούκες και άλλα σκάφη μετέφεραν το Μανέτα με 1500 Αρβανίτες στο εσωτερικό του κόλπου, ενώ ο αρχιναύαρχος, υπό το σεληνόφως, εμφανιζόταν με την αρμάδα απέναντι από το φρούριο και την ακτή που βρίσκεται προς την έξοδο του κόλπου. Εκεί, προσποιήθηκε ότι θα προβεί σε απόβαση, έτσι ώστε το τουρκικό πεζικό και ιππικό, που είχαν συγκεντρωθεί για να αποκρούσουν τον εχθρό, να κατευθυνθούν σύσσωμα προς την παραλία. Κρατώντας τους εκεί απασχολημένους, έδωσε την ευκαιρία στις δυνάμεις του Μανέτα να αποβιβάσουν στο Βαθύ και να ενωθούν με τις χερσαίες δυνάμεις. Αντιλαμβανόμενοι οι Τούρκοι το στρατήγημα, έσπευσαν με το ιππικό να τους αποκρούσουν, αλλά οι σύμμαχοι, ενωμένοι και παραταγμένοι, τους αντιμετώπισαν με θάρρος σε μία πολύωρη σύρραξη, αποδιοργανώνοντας και τρέποντας σε επείσχυνη φυγή τον εχθρό, ο οποίος –σε αντίθεση με τις μικρές απώλειες των επιτιθέμενων– άφησε πίσω πολλούς νεκρούς, τραυματίες, αλλά και αιχμαλώτους, που στάλθηκαν ως ερέτες στο στόλο. Έτσι, ο Morosini έγινε κύριος του χώρου γύρω του φρουρίου.⁴⁹

Τα βασικά περιστατικά, λοιπόν, στα οποία συμφωνούν όλες οι εκδοχές, είναι τα εξής: Μεταφορά νύκτωρ διά θαλάσσης και απόβαση στρατευμάτων στον όρμο Βαθύ. Παραπλάνηση των Τούρκων μέσω κινήσεων του στόλου για δήθεν απόβαση, η οποία τους κρατάει απασχολημένους στην παραλία, δίνοντας, παράλληλα, την ευκαιρία στα συμμαχικά στρατεύματα να τους πλαγιοκοπήσουν ενωμένα. Επακολουθεί μάχη, κατά την οποία οι Τούρκοι τρέπονται σε φυγή προς το φρούριο, δίνοντας την ευκαιρία στους Βενετούς να γίνουν κύριοι της γύρω περιοχής και του οικισμού. Ας προσπαθήσουμε, τώρα, να ανασυνθέσουμε τις λεπτομέρειες.

- *Οι κινήσεις των δυνάμεων προς την Πρέβεζα:* Καταρχήν, ο ισχυρισμός του χειρογράφου της Stampalia ότι ο στόλος έφθασε δέκα ημέρες πριν αρχίσουν οι επιχειρήσεις στην Πρέβεζα και κανονιοβολούσε συνεχώς το φρούριο, δεν φαντάζει πειστικός, καθότι, έτσι, θα χανόταν το στοιχείο του αιφνιδιασμού, στο οποίο στηρίχθηκε το όλο στρατηγικό σχέδιο· επιπροσθέτως, δεν υποστηρίζεται από τις άλλες πηγές. Είναι λογικότερο να δεχθούμε ότι ο στόλος έκανε την εμφάνισή του στον κόλπο με την έναρξη της επιχείρησης.

Πιστεύουμε ότι η έκθεση Valuasense προσφέρει τη στερεότερη βάση για

⁴⁸ LOCATELLI 1691, 74 κ.ε.

⁴⁹ VALUASENSE 1684, 1 κ.ε.

την ανασύνθεση των γεγονότων. Εκεί καταγράφεται για τη νύχτα της 20^{ης} Σεπτεμβρίου μία συγχρονισμένη κίνηση των χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων. Οι πρώτες κινούνται προς την πόλη, ο στόλος, μπαίνοντας στο στόμιο του Αμβρακικού, σταθεροποιείται μπροστά στο φρούριο, ενώ ο Μανέτας με περαιτέρω ενισχύσεις εισχωρεί στο εσωτερικό του κόλπου. Το σημείο αφετηρίας για τις ναυτικές δυνάμεις ήταν, προφανώς, το Πόρτο-Δέματα. Όσον αφορά στο πεζικό και ιππικό, η ρητή αναφορά σε διά ξηράς πορεία προς την Πρέβεζα (*per la parte di Terra*) φανερώνει ότι αυτές οι δυνάμεις αποβιβάστηκαν χωριστά από το Μανέτα, σε κάποιο σημείο εκτός της πόλης, το οποίο δύσκολα μπορεί να είναι άλλο από το Βαθύ. Αυτό αφήνει να διαφανεί και ο Locatelli, καθώς αναφέρεται στη μεταφορά των στρατευμάτων και αξιωματικών από την αντίπερα στο Βαθύ όχθη, από σημείο που απέχει οκτώ μίλια από το Πόρτο-Δέματα.⁵⁰ Ο αείμνηστος Ηλίας Βασιλάς, γνώστης της τοπικής γεωγραφίας, πίστευε ότι ο Δελλαδέτσιμας με το στρατό του διαπορθμεύτηκε από το Άκτιο και το Κεφάλι της Παναγιάς προς τους Λάκκους και την Αγία Τριάδα.⁵¹ Λαμβάνοντας υπόψη ότι, μετά την κατάληψη της Πρέβεζας, έγινε ειδική επιχείρηση υπό το Δελλαδέτσιμα για να περιέλθει η περιοχή της Βόνιτσας στους Βενετούς, πρέπει να υποθέσουμε ότι το Κεφάλι της Παναγιάς δεν βρισκόταν, ακόμη, πλήρως υπό βενετική κατοχή. Είναι πιθανότερο οι συμμαχικές δυνάμεις να πέρασαν απέναντι από κάποιο σημείο του Ακτίου, ίσως το ακρωτήριο της Πούντας, που είναι και το πλησιέστερο στο Βαθύ. Έτσι εξη-

⁵⁰ Το σχετικό χωρίο του LOCATELLI 1691, (18-19 Σεπτεμβρίου): «...fù comandato, che le Galeotte, Pescareccie, & altra qualità di Barche levassero quanti Soldati potessero, e che col beneficio della notte s'introducessero di là della Fortezza in luogo trè miglia lontano, chiamato Vati per porli in terra con quegl'Ufficiali, che di loro comando vi fossero è poi ridursi velocemente alla Riva opposta, ove (colla marchia di miglia otto dalla parte del Porto Demata si sarebbero ridotte le restanti Truppe) per essere portate pur à Vati, non più largo quel Canale di miglia uno ...».

⁵¹ ΒΑΣΙΛΑΣ 1955. – Ο Νίκος Δ. Καράμπελας μου επέστησε την προσοχή στο γεγονός ότι οι Ιππότες του Αγίου Στεφάνου, κατά την κατάληψη της Πρέβεζας το 1605, απεβιβάστησαν στα δυτικά παράλια της χερσονήσου της Πρέβεζας και έθεσε το εύλογο ερώτημα αν κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατό και κατά την απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων το 1684. Είναι μία πολύ εύστοχη παρατήρηση, η οποία πρέπει να καταγραφεί. Επί τη βάση των διαθέσιμων πηγών, έχω δύο επισημάνσεις: Πρώτον, αν οι συμμαχικές δυνάμεις αποβιβάζονταν στα δυτικά, θα είχαν τη δυνατότητα να κινηθούν κατ' ευθείαν και ανενόχλητες προς κατάληψη του λόφου Μεχμέτ-Εφέντη, πριν την έναρξη των εχθροπραξιών. Όμως, όλες οι πηγές δηλώνουν ότι η κατάληψη του λόφου έλαβε χώρα αφού εδιώχθησαν οι Τούρκοι από την πόλη και οχυρώθηκαν στο κάστρο, πράγμα που, κατά τη γνώμη μου, υποδεικνύει ότι ο στρατός ήλθε από το Βαθύ ή, εν πάση περιπτώσει, από τα βόρεια. Δεύτερον, αποβιβαζόμενοι οι Βενετοί στα δυτικά παράλια της χερσονήσου της Πρέβεζας, θα γίνονταν αντιληπτοί από τους στρατιώτες του κάστρου και εκείνους που είχαν στρατοπεδεύσει στη γύρω περιοχή, πράγμα που θα καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη σύνδεση με τις ενισχύσεις που απεβίβασε ο Μανέτας στο Βαθύ και, κυρίως, θα ακύρωνε το στοιχείο του αιφνιδιασμού.

γείται, προφανώς, και το γεγονός ότι στην αποστροφή του Locatelli για τη διαπόρθηση των στρατευμάτων δεν γίνεται ειδική αναφορά στο Μανέτα, του οποίου η αποστολή στο Βαθύ πρέπει να εκληφθεί ως μέρος της γενικότερης κινητοποίησης. Όπως ήδη δε επισημάναμε, ο Valuasense, μιλώντας λίγο αργότερα για τις παραπλανητικές κινήσεις του στόλου μπροστά στο φρούριο, σημειώνει με απόλυτη σαφήνεια ότι είχαν ως σκοπό να δώσουν την ευκαιρία σε εκείνους που θα αποβιβάζονταν στο Βαθύ και σε εκείνους που κατέφθαναν διά ξηράς να συνενωθούν σε ένα σώμα.⁵² Υπό αυτή την έννοια, η μεταγενέστερη απόβαση του Μανέτα αποτελούσε τμήμα ενός σχεδιασμού, όπου, αποφευγόταν, αφενός, η συγκέντρωση όλων των συμμαχικών δυνάμεων εξαρχής σε ένα σημείο και, κατά συνέπεια, η πιθανή ολική έκθεσή τους στον εχθρό, δινόνταν, αφετέρου, η δυνατότητα σε ένα μέρος τους να χρησιμοποιηθεί αιφνιδιαστικά στη μάχη.

- *Οι κινήσεις του στόλου και οι συμπλοκές:* Όπως είδαμε, το χειρόγραφο της Stampalia υποστηρίζει ότι έλαβαν χώρα δύο συγκρούσεις: Την πρώτη νύχτα, μετά την αποβίβαση του Μανέτα, έγιναν κάποιες συμπλοκές, όπου οι Τούρκοι εγκατέλειψαν το στρατόπεδό τους, ενώ τη δεύτερη ο συμμαχικός στόλος τους παραπλάνησε, παρασύροντάς τους στην ακτή, με αποτέλεσμα να τους επιτεθεί ο στρατός και να τραπούν σε φυγή. Αντιθέτως, από την ανασύνθεση των γεγονότων με βάση τις περιγραφές των Locatelli και Valuasense αναδύεται μία άλλη εικόνα: Την ίδια νύχτα που αποβιβάστηκε ο Μανέτας, ο συμμαχικός στόλος και πλοiάρια, γεμάτα με στρατιώτες, παραπλάνησαν τους εχθρούς, δίνοντάς τους την εντύπωση ότι θα προβούν σε απόβαση σε ακτή κοντά στο φρούριο, ούτως ώστε να καταστεί δυνατή η συνένωση των χερσαίων δυνάμεων με εκείνες του Κεφαλλονίτη κουρσάρου. Οι Τούρκοι, πεζικό και ιππικό, κατευθύνθηκαν προς την παραλία για να εξουδετερώσουν τις δυνάμεις που θα έκαναν απόβαση, εγκαταλείποντας, μοιραία, τις αμυντικές τους γραμμές. Στη συνέχεια, βλέποντας το βενετικό στρατό να έρχεται συνενωμένος εναντίον τους, έστειλαν, εσπευσμένα, το ιππικό να τον αποκρούσει, πράγμα που έδωσε την ευκαιρία στις συμμαχικές χερσαίες και ναυτικές δυνάμεις να τους αντιμετωπίσουν, πανικόβλητους και διασπασμέ-

⁵² VALUASENSE 1684, 2. – Τα στρατεύματα δεν θα μπορούσαν να έρθουν διά της χερσαίας οδού από την Άρτα, διότι θα υπήρχε κίνδυνος σύγκρουσης και απόκρουσής τους από τους εκεί Τούρκους. Το μνημονευόμενο από το χειρόγραφο Stampalia επεισόδιο της αποστασίας και παραδειγματικής τιμωρίας ενός λοχία και δώδεκα στρατιωτών από το Πεδεμόντιο, από προωθημένες θέσεις του βενετικού στρατού (*dai posti avanzati*) στην περιοχή της Άρτας, αν και εντάσσεται στην αφήγηση των περί την Πρέβεζα γεγονότων, θα ήταν παράτολμο να εκληφθεί ως δηλωτικό της πορείας του στρατού προς την πόλη. Αντιθέτως, είναι δυνατόν να αναφέρεται σε περιοχές προς την πλευρά της υπό βενετική κατοχή Ακαρνανίας. Για το επεισόδιο βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 61 (σφ. χειρογρ. 30).

νους, και, εν τέλει, να τους τρέψουν σε φυγή.

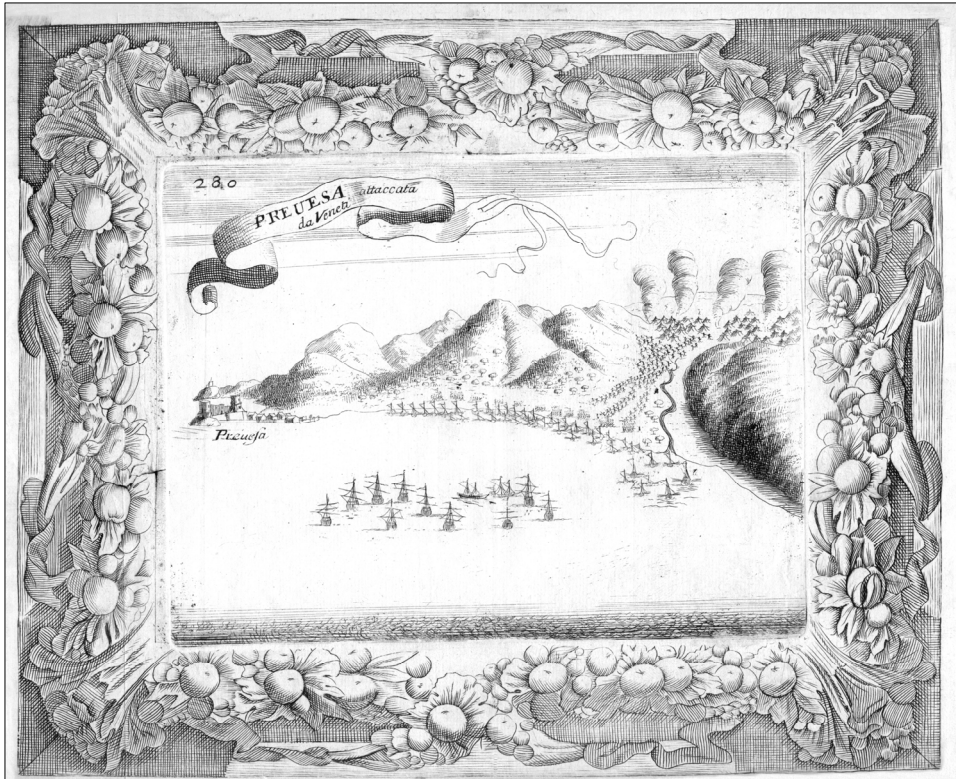
Κινήσεις του στόλου προς παραπλάνηση των αμυνομένων, ενώ την προτεραιά έχει προηγηθεί συμπλοκή –όπως διατείνεται το χειρόγραφο της Stampalia– δεν θα περιείχαν πια κανένα στοιχείο αιφνιδιασμού. Οι τουρκικές δυνάμεις, ακόμη και μετά την πρώτη υποχώρηση, θα είχαν προλάβει να ανασυνταχθούν, ενώ ο συμμαχικός στόλος, μένοντας μπροστά στο φρούριο για μεγάλο χρονικό διάστημα, θα βαλλόταν συνεχώς από τα κανόνια του. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η παράθεση των γεγονότων, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των Locatelli και Valuasense, είναι η πλέον εύλογη.

Πριν περάσουμε στη συζήτηση της επόμενης φάσης της επιχείρησης –και με την επισήμανση ότι η δημοσίευση των ανέκδοτων τεκμηρίων θα διασαφήσει, πιθανώς, κι αυτό–⁵³ πρέπει να κάνουμε μία σύντομη αναφορά σε ένα θέμα που αφορά άμεσα ό,τι συζητήσαμε και για το οποίο δεν προκύπτει κάποια σαφής απάντηση από τις μέχρι τώρα διαθέσιμες πηγές: Πρόκειται για την τοπογραφική ένταξη των γεγονότων. Το πρώτο ερώτημα είναι πού είχαν στρατοπεδεύσει τα τουρκικά στρατεύματα που βρισκόταν εκτός του φρουρίου. Οι διαθέσιμες θέσεις ήταν είτε γύρω από τον οικισμό, βόρεια-βορειοδυτικά του φρουρίου, είτε στην περιοχή «Καλάμια» μεταξύ του φρουρίου και του λόφου Μεχμέτ-Εφέντη (Εικ. 5). Λαμβάνοντας υπόψη ότι η δεύτερη τοποθεσία ήταν ελώδης, είναι πιθανότερο να βρίσκονταν στον περί τον οικισμό χώρο. Το γεγονός, επίσης, ότι οι συμμαχικές δυνάμεις έρχονταν από το ευρισκόμενο βόρεια της πόλης Βαθύ, υποδηλώνει ότι –για να τους δοθεί ο απαιτούμενος προς συνένωση χρόνος– ο στόλος θα έπρεπε, με τις παραπλανητικές κινήσεις του, να παρασύρει τους Τούρκους προς την άλλη κατεύθυνση, τουτέστιν νότια, προς το μέρος του φρουρίου. Εδώ τίθεται και το ερώτημα σχετικά με την ακτή, μπροστά στην οποία έκανε ο στόλος τις αποβατικές του κινήσεις: Θυμίζουμε ότι οι περιγραφές των Locatelli και Valuasense τονίζουν ότι ο στόλος βρισκόταν εμπροσθεν του φρουρίου και κάνουν λόγο για μία μεγάλη ακτή, στην οποία έλαβαν χώρα οι κινήσεις.⁵⁴ Τούτη θα μπορούσε να είναι είτε η παραλία μπροστά στη θέση «Καλάμια» είτε η παραλία μπροστά ή και αμέσως βόρεια του οικισμού, του οποίου το βορειότερο άκρο δεν ξεπερνούσε το ύψος της σημερινής οδού Καρυωτάκη, οριοθετημένο από το μικρό ποτάμι του Καρυδά. Η δεύτερη θέση διέθετε το πλεονέκτημα ότι παρείχε και τη δυνατότητα στον ερχόμενο από το Βαθύ στρατό να πλαγιokoπήσει απευθείας τον ευρισκόμενο στην ακτή εχθρό. Το σχέδιο του Locatelli, φιλοτεχνημένο

⁵³ Για τις ανέκδοτες πηγές και σχέδια βλ. στην πρώτη ενότητα.

⁵⁴ Ο LOCATELLI 1691 σημειώνει: «... s'accostarono le Galere à quella gran spiaggia dimostrando di volervi fare sbarco ...» για τη θέση του στόλου ο VALUASENSE 1684, αναφέρει: «... και η Αυτού Εξοχότης με την αρμάδα εμφανίστηκε υπό το σελιγνώφως μπροστά στο φρούριο, στις παραλιακές ακτές προς την εξωτερική πλευρά του διαύλου».

από τον Coronelli, με την επίθεση στην Πρέβεζα, το οποίο –σηματικά βέβαια– αποδίδει τον κόλπο με τα πλοία βόρεια της Πρέβεζας, τα συγκρουόμενα βενετικά και τουρκικά στρατεύματα, καθώς και τα αντίσκηνα του στρατοπέδου, ενισχύει τη δεύτερη πρόταση, η οποία, όμως, χρήζει, όπως είπαμε, υποστασιοποίησης με περαιτέρω αρχαιακό υλικό (Εικ. 6).



ΕΙΚΟΝΑ 6: Σχέδιο της βενετικής επίθεσης του 1684 στην Πρέβεζα από το βιβλίο του Locatelli (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

2. Η δεύτερη φάση της επιχείρησης και η κατάληψη του φρουρίου

Ως προς το δεύτερο μέρος των εχθροπραξιών, με την πολιορκία και εκπόρθηση του φρουρίου της Μπούκας, οι αναφορές των ιστορικών έργων και των πρωτογενών πηγών παρουσιάζουν, σε γενικές γραμμές, μικρότερες διαφοροποιήσεις, επιτρέποντας αλληλοσυμπληρούμενες την ανασύσταση των γεγο-

νότων.⁵⁵

Μέχρι εκείνη τη στιγμή, ο αρχιναύαρχος κατάφερε να αιφνιδιάζει συνεχώς τις τουρκικές δυνάμεις, αλλά δεν είχε, ακόμη, επιτύχει τον κύριο στόχο της επιχείρησης. Με την οχύρωση των Τούρκων στο φρούριο, έφθασε η κρίσιμη ώρα και για τα δύο στρατόπεδα. Η κατοχή της υπαίθρου και της πόλης, όσο σημαντικές και αν ήταν, χωρίς αντίστοιχη κατοχή του φρουρίου δεν διασφάλιζε για τους Βενετούς τον έλεγχο του κόλπου και κατ' επέκταση την απρόσκοπτη θαλάσσια διέλευση στο Ιόνιο· αντιστρόφως, οι Τούρκοι, καθόσον κατείχαν το φρούριο, παρέμεναν ρυθμιστές της κατάστασης. Είναι προφανές ότι όσο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα επετύγχαναν να αντισταθούν στους πολιορκητές, τόσο καλύτερα θα ήταν για αυτούς τα αποτελέσματα: Μία μακροχρόνια πολιορκία θα κλόνιζε το ηθικό των εχθρών, ενώ θα έδινε και τη δυνατότητα συνδρομής του φρουρίου από άλλες τουρκικές δυνάμεις. Ακόμη και στην περίπτωση συνθηκολόγησης μετά από επίμονη πολιορκία, οι όροι θα ήταν ευμενέστεροι, και η λογοδοσία στο Σουλτάνο ευκολότερη. Ο Morosini, από την πλευρά του, ανήκε στο είδος του στρατηγού που απέφυγε μακροχρόνιες πολιορκίες και τη μακρά καθήλωση των στρατευμάτων σε ένα σημείο. Προτιμούσε να καταλάβει στόχους με σύντομες επιχειρήσεις, κάνοντας, εις το έπακρον, χρήση του ψυχολογικού παράγοντα, του οποίου ήταν άριστος γνώστης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αυτό που του απέμενε ως δυνατότητα –απέναντι σε ένα ισχυρό, εξοπλισμένο και επανδρωμένο φρούριο, περιβαλλόμενο από τάφρο– ήταν ο συνεχής σφοδρός κανονιοβολισμός του μέχρι ρηγματώσεως, ούτως ώστε, υπό το πιθανό επιπρόσθετο βάρος των απωλειών σε έμπυχο υλικό, να καταληφθεί από τις επιτιθέμενες δυνάμεις που θα το προσέγγιζαν.

Αμέσως μετά την υποχώρηση των Τούρκων στο φρούριο, τα συμμαχικά στρατεύματα κατέλαβαν το λόφο του Μεχμέτ-Εφέντη, ενώ οι υπόλοιποι κατευθύνθηκαν στην πόλη, στην οποία και στρατοπέδευσαν. Πάραυτα, ενημερώθηκε ο γενικός καπετάνιος, ο οποίος ευρισκόμενος στη γαλέρα του, «ακοστάρησε» κοντά στο λόφο και έδωσε διαταγή, όπως λέει ο Locatelli, να μεταφερθούν στη στεριά τρία κανόνια και τέσσερα ολμοβόλα, ούτως ώστε να μπορέσει ο Strasoldo να βάλει και να τρομοκρατήσει τους αμυνόμενους.⁵⁶

Σε αυτό το σημείο, και –όπως όλες οι πηγές αφήνουν να εννοηθεί– πριν αρχίσει ο βομβαρδισμός, ο Morosini αποστέλλει με αγγελιοφόρο επιστολή στον Τούρκο φρούραρχο Μουσταφά-Αγά. Εδώ προκύπτει ένα ερώτημα, σχετικά με το χρονικό διάστημα που παρήλθε από την αποστολή του μηνύματος

⁵⁵ Για τα σχετικά βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 319 κ.ε.· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281 κ.ε.· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 19 κ.ε.· ΛΙΑΤΑ 1998, 61 κ.ε. (σφ. χειρογρ. 32-33)· LOCATELLI 1691, 75 κ.ε.· VALUASENSE 1684, 2 κ.ε.

⁵⁶ LOCATELLI 1691, 75-76· πρβλ. VALUASENSE 1684, 2.

μέχρι την έναρξη των εχθροπραξιών. Ο Locatelli δίνει ως ημερομηνία τοποθετήσεως των συστοιχιών την 22^α Σεπτεμβρίου και, αφού παραθέτει την επιστολή –στην οποία δηλώνεται ότι την ίδια με την επίδοσή της ημέρα θα εγκατασταθούν οι συστοιχίες–, συνεχίζει την αφήγηση από την 24^η του ίδιου μήνα.⁵⁷ Η ενδιάμεση κενή ημέρα, συνεπώς, είχε την έννοια προθεσμίας τελεσιγράφου.

Ενδιαφέρον έχει να παραθέσουμε και τις περιγραφές των πηγών σχετικά με την υποδοχή της αποστολής. Στο χειρόγραφο της Stampalia υπάρχει μία ψύχραιμη αποτύπωση του γεγονότος, όπου ο απεσταλμένος παραπέμπει στη μέχρι τούδε κατίσχυση των συμμάχων, ζητώντας παράδοση, ενώ οι αμυνόμενοι απαντούν ότι θα πολεμήσουν, πράττοντας οτιδήποτε χρειαστεί για την υπεράσπιση του φρουρίου· ο Locatelli αναφέρει ότι δεν αποδέχθηκαν την επιστολή ούτε οποιαδήποτε διαπραγμάτευση, δείχνοντας αδιαλλαξία· τέλος, η έκθεση Valuasense σημειώνει ότι οι Τούρκοι περιφρόνησαν την πρόσκληση του γενικού αρχηγού, επιδεικνύοντας προσβλητική και βάρβαρη συμπεριφορά, αναγκάζοντας, με μία ομοβροντία τυφεκίων, τον κομιστή της επιστολής να οπισθοχωρήσει.⁵⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι, λόγω της ιδιαίτερης προπαγανδιστικής βαρύτητας των εκθέσεων αυτού του τύπου (*relationi*) –καθώς, έχοντας ευρεία διάδοση, καθόριζαν, σε σημαντικό βαθμό, την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη– το επεισόδιο αυτό παρουσιάζεται στην έκθεση Valuasense συναισθηματικά φορτισμένο, μέσω της (πραγματικής ή φανταστικής) αχρείας συμπεριφοράς του εχθρού, σε αντιδιαστολή, μάλιστα, με τη μεγαλοψυχία του γενικού αρχηγού, που εμφανίζεται, λίγες γραμμές πριν, να δίνει, διαμέσου της επιστολής, μία ευκαιρία στον εχθρό να αποφύγει τη συντριβή. Πάντως, ανεξάρτητα αν επιδόθηκε ή όχι η επιστολή –με πιθανότερο το πρώτο–, είναι προφανές ότι για τον Morosini ήταν καλοδεχούμενη μία συνθηκολόγηση, ακόμη και την ύστατη στιγμή πριν τις εχθροπραξίες, αφού, όπως η ίδια έκθεση υπογραμμίζει, ο γενικός αρχηγός επιζητούσε τη διαφύλαξη των ζώων των στρατιωτών του, ούτως ώστε να χρησιμοποιηθούν σε περιστάσεις πιο κρίσιμες (!).

Όσον αφορά στο περιεχόμενο της επιστολής του Morosini, που παρουσιάζεται αυτούσια από τον Locatelli και το Σάθα σε μετάφραση, εκεί γίνεται προσπάθεια να τεθεί, πάλι, σε λειτουργία ο ψυχολογικός παράγοντας.⁵⁹ Υπό την πίεση των κανονιών και ολμοβόλων που στήνονταν απέναντί τους, ο γενικός αρχηγός, υπαινισσόμενος το στρατήγημά του, υπενθύμιζε στους Τούρ-

⁵⁷ Από το Valuasense, σε αυτό το θέμα, δεν αναφέρονται ημερομηνίες· το χειρόγραφο Stampalia –του οποίου, ούτως ή άλλως, όλες οι ημερολογιακές ενδείξεις, όπως και πιο πάνω επισημάναμε, είναι διαφορετικές– καταγράφει διάστημα δύο μόνον ημερών από την αποστολή του δραγομάνου μέχρι την ύψωση λευκής σημαίας εκ μέρους των Τούρκων (21-22.9.), πράγμα που δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να γίνει αποδεκτό, και καθιστά φανερό ότι αρκετές από τις καταχωρήσεις του πρέπει να λαμβάνονται υπόψη με επιφύλαξη.

⁵⁸ ΛΙΑΤΑ 1998, 61 (σ. χειρογρ. 32)· LOCATELLI 1691, 78· VALUASENSE 1684, 2.

⁵⁹ LOCATELLI 1691, 76 κ.ε.· ΣΑΘΑΣ 1869, 320.

κους ότι μόνον οι μισοί στρατιώτες είχαν αποβιβασθεί στη στεριά, ενώ η αποβίβαση των υπολοίπων επέκειτο. Προέβη, επίσης, σε μία σύγκριση του φρουρίου της Πρέβεζας με εκείνο της Αγίας Μαύρας, χαρακτηρίζοντας το πρώτο ως «αξιοθρήνητο, ανίσχυρο βράχο, με καμία απολύτως αμυντική ικανότητα».⁶⁰ Συνεπώς, σε περίπτωση άρνησης παράδοσης, δεν θα επιδεικνυόταν η ίδια συμπεριφορά εκ μέρους των πολιορκητών, αλλά φρούριο και άνθρωποι θα παραδίδονταν στον όλεθρο των κανονιοβολισμών και της σφαγής. Είναι σαφές ότι η χαμηλή εκτίμηση της αμυντικής ικανότητας του φρουρίου δεν αντιστοιχούσε στην πραγματική γνώμη που είχε ο Morosini για αυτό, αλλά περιλαμβανόταν, μαζί με τις απειλές της ανελέητης τιμωρίας, στα μέσα άσκησης ψυχολογικής πίεσης, με τα οποία προσπαθούσε να εμφανίσει το βενετικό στρατό ασυγκρίτως υπέρτερο του αμυνομένου. Είναι εξίσου πρόδηλο, όμως, ότι τούτη η κίνηση του αρχιναύρχου άφησε, τουλάχιστον εκείνη τη στιγμή, ανεπηρέαστους τους Τούρκους.

Μετά την άρνηση των πολιορκουμένων να παραδοθούν, ξεκίνησε την 24^η Σεπτεμβρίου σφοδρή και συνεχής ομοβροντία των δύο συστοιχιών εναντίον του φρουρίου, από την πλευρά του λόφου Μεχμέτ-Εφέντη. Μία απεικόνισή της, αν και όχι απολύτως ακριβής, δίδει το επιχρωματισμένο σχέδιο του χειρογράφου της Stampalia, όπου διακρίνεται το βενετικό πυροβολικό (*Batteria di S. Marco*) να βάλει από το λόφο επί του φρουρίου (Εικ. 2).⁶¹ Ενώ ο Locatelli σημειώνει ότι ταυτόχρονα καταβαλλόταν προσπάθεια από τις χερσαίες δυνάμεις να προσεγγίσουν και να συσφίξουν, όσον περισσότερο ήταν δυνατόν, τον κλοιό γύρω από το εξωτερικό αντέρεισμα της τάφρου (*contrascarpa*),⁶² η έκθεση Valuasense επισημαίνει ότι οι κανονιοβολισμοί δεν είχαν, λόγω ανθεκτικότητας, το επιθυμητό αποτέλεσμα, οπότε ο γενικός αρχι-

⁶⁰ LOCATELLI 1691, 76 κ.ε.: «Non occorre poi, che per niente vi lusingiate sopra l'esempio di Santa Maura, che per il sito, e sua costituzione può dirsi essere inespugnabile, & ineguagliabile Piazza à differenza della vostra, che è una miserabile debolissima Rocca, priva d'ogni difesa».

⁶¹ Κατά πόσον η απεικόνιση του φρουρίου είναι πιστή, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα. Η κάτοψη του φρουρίου δεν είναι ίδια με εκείνη του Coronelli (Εικ. 5), η οποία –αν και λαμβάνει υπόψη τις μεταγενέστερες επισκευές– είναι ακριβέστερη. Αυτό που μπορούμε να επισημάνουμε, είναι πως το σχέδιο της Stampalia δεν απεικονίζει κάποια τάφρο. Από την άλλη, η απεικόνιση του μιναρέ και μέρους τής εκτός των τειχών πόλης με το λουτρό (*Bagnio*) και το τελωνείο (*Doana*) δείχνει να ακολουθεί την πραγματικότητα, όπως και η, μικρογραφική βέβαια, απόδοση του λόφου. Πάντως, συγκρίνοντας και τις αποδόσεις λεπτομερειών των άλλων φρουρίων (οικισμός, μορφολογία σπιτιών, τείχη κλπ.), στα υπόλοιπα σχέδια του χειρογράφου, διαπιστώνουμε, σε κάθε περίπτωση, μία τυποποίηση. Αλλά, αυτό είναι ένα θέμα που αξίζει να διερευνηθεί διεξοδικότερα.

⁶² LOCATELLI 1691, 78 (24 Σεπτεμβρίου): «e però senza protrahere tempo si principiarono le scariche del Cannone, e Bombe contro la Piazza, non frapponendoli intervalli all'offese, avanzandosi anco terreno verso la Contrascarpa per stringerla quanto più si poteva».

γός διέταξε την επιτάχυνση της προσπάθειας προσέγγισης του φρουρίου.⁶³ Άρα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι περισσότερες προσπάθειες, μέχρι το πέρας των επιχειρήσεων, επικεντρώθηκαν στην προσέγγιση του φρουρίου. Σε τούτες θα αναφερθούμε στη συνέχεια, υπογραμμίζοντας ότι, σύμφωνα με τις ημερολογιακές ενδείξεις του Locatelli, καταλαμβάνουν το διάστημα από 25 μέχρι 28.9.

Η προσέγγιση γινόταν μέσω ανοίγματος ορυγμάτων. Ο στόχος ήταν να φθάσουν και να περάσουν την τάφρο, ούτως ώστε, μετά, να ανασκαφτούν λαγούμια στο τείχος, μέσω των οποίων θα υπονομεύονταν τα θεμέλιά του. Τοιουτοτρόπως, θα δημιουργούνταν ρήγματα, καθιστώντας το ευάλωτο. Για τις ακριβείς θέσεις και κινήσεις των στρατιωτικών δυνάμεων θα πρέπει να περιμένουμε τη δημοσίευση των σχεδίων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω,⁶⁴ αλλά, πιθανότατα, η προσέγγιση γινόταν από τα βόρεια και βορειοδυτικά. Από την πλευρά τους οι αμυνόμενοι αντιστέκονταν στις προσεγγίσεις με συνεχή πυρά τυφεκίων επί των επιτιθέμενων, αλλά, σίγουρα, και με κανονιοβολισμούς προς την πλευρά της πόλης, όπου είχαν στρατοπεδεύσει, όπως είδαμε, οι πολιορκητές. Δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, τυχαίο ότι στο χάρτη του Coronelli (Εικ. 5) η περιοχή βορειοδυτικά του φρουρίου χαρακτηρίζεται ως κατεστραμμένη (*distritto*), ενώ, επίσης, σημαίνονται και κατεστραμμένα σπίτια (*case disfatte*).⁶⁵

Η αποστολή του βενετικού στρατού δεν ήταν εύκολη. Και σε αυτή την περίπτωση ο γενικός αρχηγός αντελήφθη την κρισιμότητα της περίπτωσης, επιδεικνύοντας οξύνοια στον ψυχολογικό τομέα. Έτσι, για την 25^η Σεπτεμβρίου, ο Locatelli καταγράφει ότι ο Mogosini, επιθεωρώντας τις εργασίες που διενεργούνταν διέταξε να μοιραστούν στο στράτευμα γλυκίσματα, αναψυκτικά και άλλα ποτά, ενώ επαίνεσε και το στρατηγό Strasoldo, συζητώντας μαζί του τα επιχειρησιακά σχέδια.⁶⁶ Οι επόμενες δύο ημέρες ήταν οι δυσκολότερες: Στις συνεχείς προσπάθειες να μπορέσουν να φθάσουν στο τείχος οι στρατιώτες αντιμετώπιζαν τα καταγιστικά πυρά των αντιπάλων. Σε μία προσπάθεια να διανοιχτούν λαγούμια κατά τη νύχτα, υπό τον Monsù della Rochè, και καθώς υπήρχε λιποψυχία, έγινε υποχώρηση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί αναταραχή στο στράτευμα. Όταν ανακτήθηκε η ψυχραιμία, συνεχίστηκαν οι εργασίες.⁶⁷ Ο Valuasense αναφέρει ότι οι Αρβανίτες καλυ-

⁶³ VALUASENSE 1684, 2.

⁶⁴ Βλ. ενότητα Α' με υποσημ. 16.

⁶⁵ Θυμίζουμε ότι ο Coronelli, για τη φιλοτέχνηση του χάρτη, στηρίχτηκε σε παλιότερο στρατιωτικό σχέδιο: Πρβλ. υποσημ. 38.

⁶⁶ LOCATELLI 1691, 78.

⁶⁷ LOCATELLI 1691, 78: «e presosi l'incarico da Monsù della Rochè d'attaccare il Minatore alle Mure, sicome pronta ne haveva la dispositione, così nell'atto d'eseguirlo di notte tempo, mancatogli il Coraggio, si diede alla ritirata, causando non pochi sconcerti frà

πτόμενοι κατάφεραν, τελικά, να φθάσουν, εν μέσω πυρών, κάτω από τα τείχη.⁶⁸ Τότε, σκοτώθηκε από βλήμα στο κεφάλι, ο κυβερνήτης τους G. Bachili, ο οποίος τόσο από τον Locatelli, όσο και τον Valuasense επαινείται ως υπόδειγμα θαρραλέου στρατιωτικού που θρηνήθηκε από όλο το στράτευμα.⁶⁹ Στις 27 προς 28 Σεπτεμβρίου κατέστη δυνατόν να διανοιχθούν λαγούμια στο χωμάτινο κρηπίδωμα του τείχους (*Banchetta*) που εξείχε της τάφρου και, εισερχόμενοι, άρχισαν να διατρυπούν το τείχος με τρυπάνια.⁷⁰ Η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει.

Την ίδια ημέρα οι Οθωμανοί ύψωσαν λευκή σημαία και, κατατρομαγμένοι κατά το Valuasense, ζήτησαν διαπραγματεύσεις. Σε συνάντηση του γενικού αρχηγού με τους απεσταλμένους των ηττημένων, στη ναυαρχίδα του, συμφωνήθηκαν η παράδοση του φρουρίου και οι όροι αποχώρησης των Τούρκων. Έτσι, το επόμενο πρωινό θα αναχωρούσαν όλοι άοπλοι προς την Άρτα, εκτός από τριάντα από αυτούς, που θα μπορούσαν να φέρουν τη σκευή και τον οπλισμό τους. Στο φρούριο θα άφηναν τους μαύρους και τους χριστιανούς σκλάβους, οι οποίοι προέρχονταν από πειρατικές επιδρομές, ενώ παραδόθηκαν και κάποιοι όμηροι.⁷¹

Την 29^η Σεπτεμβρίου ο συνταγματάρχης Alvisè Magnanini ύψωσε σε περίοπτη θέση του φρουρίου τη σημαία της Γαληνοτάτης και τα χριστιανικά σύμβολα, ενώ η αντίστοιχη σημαία των Τούρκων ρίχτηκε από τα τείχη για να μεταφερθεί στη ναυαρχίδα, καθώς στρατός και ναυτικό πλήρωμα πανηγύριζαν και ευχαριστούσαν το Θεό. Την ίδια ώρα, οι Οθωμανοί αναχωρούσαν για την Άρτα. Η χαρμόσυνη είδηση της εκπόρθησης μεταφέρθηκε στο γενικό προνοητή θαλάσσης Cornaro στη Λευκάδα, όπως και στο διοικητή των Μαλτέζων στο Πόρτο-Δέματα. Ο συνταγματάρχης που ύψωσε τη σημαία του Αγίου Μάρκου, θα αναχωρήσει για τη Βενετία με μία φελούκα, με σκοπό να ενημερώσει επίσημα τη Γερουσία.⁷²

Τις επόμενες ημέρες διορίστηκαν οι Nicolò Lion και Pietro Zaguri έκτα-

Nostri, per il che datasi all'Arma, fù ripreso il vigore, e sedata la confusione, onde si continuò il travaglio...».

⁶⁸ VALUASENSE 1684, 3.

⁶⁹ LOCATELLI 1691, 78· VALUASENSE 1684, 3. Σύμφωνα με το Locatelli ο αποθανών ήταν επικεφαλής της *natione Ultramarina*, με την οποία μπορεί να εννοούνται Σκλαβούνοι και Κροάτες. Είναι άγνωστο αν ο Valuasense με τον όρο *Albanesi*, που χρησιμοποιεί, εννοεί τους ίδιους. Πάντως, ο Bachili κατονομάζεται ως *Governator della Nazione Albanese* και σε έγγραφο της βενετικής Γερουσίας, σχετικό με την κατάληψη, για το οποίο βλ. στην επόμενη ενότητα με υποσημ. 87. Και εδώ, ίσως, μας διαφωτίσουν αδημοσίευτες πηγές περαιτέρω.

⁷⁰ VALUASENSE 1684, 3· πρβλ. LOCATELLI 1691, 78.

⁷¹ LOCATELLI 1691, 79· VALUASENSE 1684, 3· ΛΙΑΤΑ 1998, 62 (σσ. χειρογρ. 32-33)· CORONELLI 1687, 69· ΣΑΘΑΣ 1869, 320· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 282· ΑΡΧΟΝΤΙΑΔΗΣ 1983, 19 με σημ. 14 για μία σχετική αναφορά του Morosini.

⁷² LOCATELLI 1691, 79· VALUASENSE 1684, 3.

κτος και τακτικός προνοητής Πρέβεζας αντίστοιχα, ενώ φρούραρχος ανέλαβε ο συνταγματάρχης Pietro Gabrielli. Όσοι δεν ήταν πλέον απαραίτητοι αναχώρησαν με τις φλωρεντινές γαλέρες. Παράλληλα, με πρωτοβουλία του γενικού αρχηγού, που επιθυμούσε να σταθεροποιήσει τη βενετική κυριαρχία στον κόλπο, έλαβε χώρα ένας αναγνωριστικός περίπλους. Όπως φαίνεται, η επίσημη είσοδος του αρχιναύαρχου στην πόλη δεν έγινε αμέσως μετά την κατάληψη, αλλά μετά από κάποιες ημέρες, πράγμα το οποίο θα συνέβαλε στη εσφαλμένη ταύτιση, από μερικές πηγές, της ημέρας της κατάληψης με την 8^η Νοεμβρίου, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Η πληροφορία του Locatelli ότι η επίσημη είσοδος του Francesco Morosini στην πόλη έγινε την 4^η Οκτωβρίου, ημέρα εορτασμού του Αγίου που φέρει το όνομά του, φαίνεται να αποδίδει σωστά τα γεγονότα. Τότε, συνοδευόμενη από κανονιοβολισμούς των πλοίων, έλαβε χώρα και η επίσημη Δοξολογία στο πρώην τζαμί, το οποίο μετατράπηκε σε Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.⁷³

Ήδη στις αρχές Οκτωβρίου ξεκίνησαν οι συζητήσεις και κάποιες εργασίες για τη βελτίωση της κατάστασης του φρουρίου. Ενδιαφέρουσα για την τοπογραφική εικόνα είναι η είδηση ότι ο αρχιναύαρχος έδωσε τη διαταγή να κοπούν τα πυκνά και μεγάλα δέντρα που βρίσκονταν στην περιοχή γύρω από το φρούριο και έφθαναν μέχρι την τάφρο, ώστε να δημιουργηθεί ένα ξέφωτο, καθώς και η εντολή του για καθαρισμό των ερειπίων των σπιτιών, που προκλήθηκαν από τη ρήξη των βομβών.⁷⁴ Τέλος, στο φρούριο βρέθηκαν πλούσια λάφυρα: Σύμφωνα με τον Locatelli βρέθηκαν 43 κανόνια και πλήθος πολεμοφοδίων, κατά τον Valuasense 50 κανόνια και 500 βαρέλια με μπαρούτι.⁷⁵ Ως προς τον πληθυσμό, θα πρέπει να πούμε ότι ο Σάθας αναφέρει ότι αποχώρησαν περί τους 1700, ο Αρχοντίδης, επικαλούμενος αναφορά του Morosini, περί τους 1500 Τούρκους.⁷⁶ Ο Valuasense, από την άλλη πλευρά, ανεβάζει τον αριθμό των κατοίκων της πόλης, μετά την τουρκική αποχώρηση, στους 1500 και προσθέτει ότι απελευθερώθηκαν και πολλοί χριστιανοί σκλάβοι.⁷⁷

⁷³ LOCATELLI 1691, 80· και στο χειρόγραφο Stampalia, παρότι οι εκεί ημερομηνίες είναι τελείως διαφορετικές, καταγράφεται, μεταξύ της ημέρας κατάληψης και της ημέρας εισόδου στην πόλη του Morosini, η παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος: ΛΙΑΤΑ 1998, 62 (σ. χειρογρ. 33)· ομοίως ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 20 με σημ. 15. – Για τη μετατροπή του τζαμιού σε εκκλησία βλ. παρακάτω.

⁷⁴ LOCATELLI 1691, 80 κ.ε. (8 Οκτωβρίου): «... e però ad uno folto di grossi Alberi, che ingombavano la vicina Campagna e si estendevano fino alla prossimità della Fossa si principiò il taglio per formare spianata, & ad espurgarla dalle rovine delle Case diroccate per le bombe ...».

⁷⁵ LOCATELLI 1691, 81· VALUASENSE 1684, 3· πρβλ. και CORONELLI 1687, 69: «Les assiégés remirent entre le mains du General Strasoldo toutes les munitions de guerre, et de bouche et tous les drapeaux».

⁷⁶ ΣΑΘΑΣ 1869, 320· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 19 με σημ. 14.

⁷⁷ VALUASENSE 1684, 3.

Έτσι, νομίζουμε ότι ο υπολογισμός του τοπικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της πολιορκίας σε 3000 και κατά την περίοδο μετά από αυτή σε περίπου 1500 ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.⁷⁸ Πάντως, κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1684, μετά την πτώση της Πρέβεζας και μέχρι να σταθεροποιηθεί η κατάσταση, ο πληθυσμός, μαζί με τους στρατιώτες, πρέπει να ήταν παροδικά μεγαλύτερος: Περί το Νοέμβριο έγινε μία προσπάθεια των Τούρκων να ανακαταλάβουν το φρούριο. Τότε, όπως σημειώνει το χειρόγραφο της Stampalia, οι Τούρκοι έφθασαν μέχρι το φρούριο, αλλά ο Morosini έστειλε 6000 στρατιώτες –των οποίων, τουλάχιστον, ένα μέρος θα ήταν στρατοπεδευμένο στην Πρέβεζα– να τους κυνηγήσουν μέχρι την Άρτα.⁷⁹ Όπως και να έχει, η Πρέβεζα, μετά και από τούτο το επεισόδιο, είχε περάσει οριστικά στα χέρια των Βενετών.

Πριν κλείσουμε αυτή την ενότητα, επιβάλλεται να κάνουμε κάποιες συνοπτικές παρατηρήσεις για τρία θέματα που μας απασχόλησαν κατά την ανασύνθεση των γεγονότων της κατάληψης της πόλης και του φρουρίου της Πρέβεζας.

- *Οι ημερομηνίες των γεγονότων*: Όπως τονίσαμε σε πολλά σημεία, οι ημερομηνίες που δίδουν οι διάφορες πηγές αποκλίνουν μεταξύ τους. Κυρίως εκείνες του χειρογράφου της Stampalia απέχουν σημαντικά από τις υπόλοιπες, πράγμα που έχει εξηγηθεί ως αποτέλεσμα της πληροφόρησης μέσω τρίτων πηγών, για γεγονότα στα οποία οι συγγραφείς δεν ήταν αυτόπτες μάρτυρες.⁸⁰

Πάντως οι Locatelli και Valuasense, ο πρώτος με σχολαστικό τρόπο, ο δεύτερος αναφερόμενος στις ημερομηνίες των σπουδαιότερων γεγονότων, μας έδωσαν τη δυνατότητα να καθοριστεί το χρονικό πλαίσιο τούτης της επιχείρησης, η οποία ξεκίνησε λίγο πριν την κατάληψη της Λευκάδας, συνεχίστηκε με αναγνωριστικές κινήσεις και την αποστολή πλοίων στην Ηγουμενίτσα περί τα μέσα Σεπτεμβρίου, και μπήκε την 20^η Σεπτεμβρίου στο τελικό στάδιο, πρώτα με την κατάληψη της πόλης και από τις 24.9. με την πολιορκία και εκπόρθηση του φρουρίου. Προβληματική είναι η ημερομηνία της τελευταίας, καθώς πηγές και ιστορικά έργα χωρίζονται σε αυτές που δέχονται την 29^η Σεπτεμβρίου και εκείνες που δέχονται την 8^η Νοεμβρίου.⁸¹ Καταρ-

⁷⁸ Βλ. σχετικά Αρχοντίδης 1983, 65 κ.ε.: υπερβολικό θεωρεί τον αριθμό ο ΚΟΜΗΣ 1994, 165 κ.ε., κυρίως 166.

⁷⁹ ΛΙΑΤΑ 1998, 62 (σφ. χειρογρ. 34-35): «Adi 12 Novembre 1684 li Turchi fecero una scoreria sino sotto alla Fortezza della Prevesa ove che spedi il Capitano Generale 6 milla persone dandoli la Caccia persino sotto alla Città del Arta nella Terra ferma done il nemico ritiratosi/ et li nostri colà Impiantorono Campo onde ancora il nemico fece il seguente».

⁸⁰ ΛΙΑΤΑ 1998, 31 κ.ε.

⁸¹ Να προσθέσουμε ότι και ο CORONELLI 1687, αποδέχεται την 29^η Σεπτεμβρίου. Βέβαια, αυτές δεν είναι οι μόνες ημερομηνίες που προτάθηκαν. Έτσι, το χειρόγραφο Stampalia ανα-

χίν, για να το προκαταλάβουμε, έγινε –ελπίζουμε– φανερό ότι, βάσει της αλληλουχίας των γεγονότων που εκθέσαμε, η πρώτη ημερομηνία είναι και η πειστικότερη. Ποιος, όμως, ο λόγος που κάποιες πηγές, όπως η, κατά τα άλλα, πολύ αξιόπιστη έκθεση Valuasense, προτίμησαν τη δεύτερη; Λαμβάνοντας υπόψη ότι η κατάληψη της Λευκάδας έγινε την 6^η Αυγούστου, ημέρα της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, είναι πιθανόν, έργα με μαζική επιρροή, όπως οι εκθέσεις (*relationi*), οι οποίες πολύ συχνά αναφέρουν την εύνοια του Θεού προς τα συμφέροντα της Βενετικής Δημοκρατίας ως καθοριστική για τις νίκες ή τις κατακτήσεις της, να θέλουν να συνδυάσουν και την κατάληψη της Πρέβεζας με μία σοβαρή θρησκευτική εορτή. Προφανώς, η εορτή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, ως η πιο κοντινή με τις επιχειρήσεις, αλλά και η ιδιότητα του Αρχαγγέλου, προσέφεραν μίας πρώτης τάξεως δυνατότητα. Πάντως, ο Σάθας μνημονεύει και περιστατικό, μετά την άλωση της Λευκάδας, κατά το οποίο οι Τούρκοι βεβήλωσαν τοιχογραφία του Αρχαγγέλου, πράγμα που έδωσε την αφορμή να του ανατεθεί, μετά την κατάληψη, το τζαμί της Πρέβεζας.⁸² Ο Locatelli, πάλι, ενώ σημειώνει την 29^η ως ημερομηνία πτώσης της πόλης, αναφέρει, με ανεξήγητο τρόπο, ότι η Δοξολογία έγινε στο ναό του Αρχ. Μιχαήλ, επειδή αυτή ήταν η ημέρα πτώσης του φρουρίου.⁸³ Αυτό, λοιπόν, που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι, πιθανώς κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, το τζαμί με τον υψηλό μιναρέ, που οι επιτιθέμενοι αντίκριζαν συνεχώς ως έμβλημα του εχθρού, αφιερώθηκε στο Αρχάγγελο Μιχαήλ με την παράκληση να παρθεί το φρούριο, και η υπόσχεση κρατήθηκε. Εκ των υστέρων, συνεκδοχικά, ταυτίστηκε, ίσως, η ημέρα εορτής του Αρχαγγέλου με την ημέρα εκπόρθησης του φρουρίου.

• *Η σύνθεση των στρατών:* Ένα θέμα, στο οποίο οι πηγές που εξετάσαμε, δεν μας διαφώτισαν ιδιαίτερα, είναι εκείνο της εθνικής προέλευσης και απόλυτου αριθμού των στρατιωτών. Γνωρίζουμε ότι ο στρατός αποτελούνταν από Βενετούς, Μαλτέζους, Παπικούς και Φλωρεντινούς στρατιώτες, ενώ μέρος πήραν και Αρβανίτες ή Σκλαβούνι.⁸⁴ Όσον αφορά στους Κεφαλλονίτες, που στα πρόδρομα γεγονότα συμμετείχαν, ενώ σίγουρα πήραν και μέρος στην

φέρει την 22^α, το χρονικό του Μάτεση τη 18^η Σεπτεμβρίου· πρβλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 282 κ.ε., ο οποίος δέχεται την 29^η ως τη σωστή ημερομηνία και προσπαθεί να συμβιβάσει την απόκλιση με το χρονικό μέσω της διαφοράς των ημερολογίων· για την επιλογή του ΣΑΘΑ 1869, 320, να θεωρήσει ως ημερομηνία κατάληψης την 8^η Νοεμβρίου, δεν μπορεί, πάντως, να βρει εξήγηση.

⁸² ΣΑΘΑΣ 1869, 321.

⁸³ Υπό την ημερολογιακή ένδειξη 4.10., αναφέρει ότι η Δοξολογία «... fù nella Chiesa (di già dedicata à San Michel Archangelo in memoria d'essersi tal giorno acquistata la Piazza ...)» (σ. 80).

⁸⁴ Σχετικά με αυτό βλ. παραπάνω με υποσημ. 69.

απόβαση του Μανέτα και συχνά αναφέρονται στα ιστορικά έργα, ιδιαίτερα στο Σάθα, δεν γίνεται ιδιαίτερα μνεία στις πηγές μας. Βεβαίως, ο Αρχοντίδης, υποδεικνύοντας αναφορές του Morosini, τονίζει ότι κατά την πολιορκία του φρουρίου οι Έλληνες υπό το Μανέτα βοήθησαν να αποκλειστεί οποιαδήποτε δυνατότητα πρόσβασης τουρκικής βοήθειας στους πολιορκούμενους, και προφανώς και οι ντόπιοι Έλληνες θα συνέβαλαν σε αυτό, όσο μπορούσαν.⁸⁵ Εν κατακλείδι, πρέπει να περιμένουμε τη δημοσίευση κι άλλων πηγών σχετικά με αυτό το ζήτημα.⁸⁶ Τώρα, όσον αφορά στους απόλυτους αριθμούς, σημειώσαμε ήδη ότι ο Σάθας υπολογίζει πως 3000 στρατιώτες αποβιβάστηκαν στην πόλη με τον κόμητα Strasoldo, ενώ η έκθεση Valuasense αναφέρει 1500 Αρβανίτες με το Μανέτα. Είναι δύσκολο να πούμε αν οι δύο αυτές ομάδες υπερκαλύπτονται ή πρέπει να υπολογισθούν προσθετικά. Είπαμε παραπάνω ότι, μετά την κατάληψη, εστάλησαν 6000 στρατιώτες να καταδιώξουν τους Τούρκους, οι οποίοι επεχείρησαν μία όψιμη έφοδο. Σίγουρα δεν προέρχονταν όλοι από την Πρέβεζα, αλλά κάποιοι από αυτούς θα ήταν επικουρικοί από αλλού. Άρα, ένας κατά προσέγγιση υπολογισμός των συμμαχικών δυνάμεων, κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων του Σεπτεμβρίου, στους 4000-5000 ίσως δεν θα ήταν λανθασμένος. Από την πλευρά των Τούρκων, είναι βέβαιο ότι, από τους 1500 που αποχώρησαν μετά την πτώση του φρουρίου, ένα μεγάλο μέρος θα πήρε μέρος στην υπεράσπισή του.

- *Στρατήγημα ή στρατηγήματα*; Αντιπαραβάλλοντας τις αφηγήσεις πηγών και ιστορικών έργων σχετικά με τις επιχειρήσεις στην Πρέβεζα το 1684 –όπως κάναμε σε αυτή την ενότητα– συναντάμε συχνά τη λέξη *στρατήγημα* ή *τέχνασμα*. Μάλιστα, τα κείμενα δεν συμπίπτουν στη γνώμη τους σχετικά με μία συγκεκριμένη κίνηση του Morosini, που αξίζει αυτού του χαρακτηρισμού. Αυτό που θα μπορούσε κάποιος να θεωρήσει, σε μία πρώτη ανάγνωση, ως ασάφεια ή ανακρίβεια των πηγών, δεν είναι κάτι τέτοιο, αλλά, μάλλον, η επικέντρωση του ενδιαφέροντος από τον κάθε συγγραφέα σε μία στρατηγική κίνηση. Όμως, ετούτη η εκστρατεία αποτέλεσε μία αλυσίδα στρατηγημάτων. Η αποστολή των πλοίων στην Ηγουμενίτσα, με σκοπό την περίσπαση του εχθρού, ήταν το πρώτο. Η νυχτερινή είσοδος του Μανέτα στον κόλπο με τις ενισχύσεις, ήταν το δεύτερο. Η παραπλάνηση των τουρκικών δυνάμεων από το στόλο, μέχρι να συνενωθεί ο στρατός, και η επακολουθήσασα πλαγιοκόπηση του εχθρού και από τους δύο, ήταν το τρίτο και σημαντικότερο. Αλλά

⁸⁵ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 19 με σημ. 13 για τη σχετική αναφορά του Morosini, περί της οποίας πρβλ. εδώ παραπάνω υποσημ. 34.

⁸⁶ Μεγάλη βοήθεια, για όλα τα θέματα που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, θα προσέφερε η δημοσίευση του συνόλου της Sen. PTM, busta 1117 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, που περιέχει τις σχετικές με την Πρέβεζα αναφορές του αρχιναυάρχου.

και η αποστολή της απειλητικής και εσκεμμένα υποτιμητικής για την αμυντική ικανότητα του φρουρίου επιστολής, η οποία μπορεί να μην είχε άμεσα αποτελέσματα, αλλά με την προσβολή του τείχους από το βενετικό στρατό, θα έπαιξε, σίγουρα, το ρόλο της στη γρήγορη συνθηκολόγηση, ήταν ένα είδος στρατηγήματος. Τέτοιο ήταν, τέλος, και η εμφάνιση και εμψύχωση των στρατιωτών από τον αρχηγό, κατά την κρίσιμη στιγμή. Ο θεωρητικός του πολέμου Clausewitz διαπιστώνει πως αν ευφυολόγημα είναι μία ταχυδακτυλουργία με σκέψεις, το στρατήγημα είναι μία ταχυδακτυλουργία με δυνάμεις, ενώ σημειώνει ότι η ουσία τού στρατηγήματος βρίσκεται στην επιτυχή κινητοποίηση των δυνάμεων. Μία παραδειγματική εφαρμογή τούτων των λόγων δόθηκε από το στρατηγό Morosini, με το σχέδιο του για την κατάληψη της πόλης και του φρουρίου της Πρέβεζας, το Σεπτέμβριο του 1684.

Δ. Επιλεγόμενα

*ένα κενό παντού μαζί μας
(Σεφέρης)*

Η επιτυχής λήξη της επιχείρησης βρήκε θετική απήχηση σε Βενετούς, Ευρωπαίους και Έλληνες. Η βενετική Γερουσία με απάντησή της την 21^η Οκτωβρίου σε αναφορά του αρχιναύαρχου, που είχε λάβει απευθείας από την Πρέβεζα διά της θαλασσίας οδού, εκφράζει τη χαρά της για τη «σημαντική κατάληψη αυτού του φρουρίου». ⁸⁷ Στη συνέχεια εκθειάζει τη στρατιωτική ικανότητα του γενικού αρχηγού. Συγχαρητήρια επιστολή έστειλε στο Δόγη και ο Βασιλιάς της Πολωνίας Sobieski, ένας εκ των βασικών συμμάχων του συνασπισμού του Linz. ⁸⁸ Ως βασικά οφέλη της επιχείρησης θεώρησαν τόσο η Γερουσία, όσο και ο Πολωνός μονάρχης, αφενός την εδραίωση της κατάκτησης της Λευκάδας, αφετέρου τη χρησιμοποίηση της Πρέβεζας ως εφαλτηρίου για περαιτέρω επιχειρήσεις· τα ίδια ακριβώς οφέλη βλέπει και η έκθεση Valuasense. ⁸⁹ Το μεταγενέστερο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης

⁸⁷ «Si sono lette al Senato le vostre lettere de numero 14, date dal porto di Preveffa, pervenuteci con la feluca da voi espressamente spedita, quali portano l'avviso dell'acquisto considerabile di quella fortezza, e le ha udite con sommo contento»· το έγγραφο βρίσκεται στα Κρατικά Αρχεία Βενετίας με την ένδειξη Senato Rettori, filza 105 (21/10/1684) και, όπως ρητώς σημειώνει, είναι απαντητικό στην αναφορά του Morosini με αριθμό 14, δηλαδή στο έγγραφο των ίδιων Αρχείων που αναφέραμε παραπάνω στη υποσημ. 34.

⁸⁸ ΑΡΧΟΝΤΙΑΔΗΣ 1983, 20 με σημ. 16, όπου η ιταλική μετάφραση της επιστολής.

⁸⁹ Για τα σχετικά αποσπάσματα βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΑΔΗΣ 1983, 18 σημ. 9, 20 σημ. 16, και VALUASENSE 1684, 3· ο τελευταίος, βεβαίως, συμπληρώνει ότι η κατοχή της Λευκάδας λυτρώνει όλο το χριστιανικό κόσμο από το φοβερό πρόβλημα των πειρατών, οι οποίοι τη χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο.

Stampalia, απηχώντας λιγότερο επίσημες απόψεις και περισσότερο το εμπορικό πνεύμα των Βενετσιάνων, τονίζει τη σημασία του λιμανιού ως διαμετακομιστικού εμπορικού κέντρου τόσο για τη ξηρά, όσο και τη θάλασσα, με ακτίνα δράσεως που περιλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο.⁹⁰ Ο εκπρόσωπος της βενετικής Δημοκρατίας στη Ρώμη G. Lando, σε επιστολές του προς τον Πάπα, διατύπωνε την πεποίθηση ότι, πέραν των προφανών γεωστρατηγικών κερδών, η κατάληψη θα εγκαρδίωνε τους κατοίκους αυτών των περιοχών, και επέτυχε –ως ένδειξη αγάπης σε τούτους τους πενόμενους Έλληνες και εμψύχωσης και άλλων, όπως γράφει– να σταλεί άμεση επισιτιστική βοήθεια από τον Πάπα στη Λευκάδα και στην Πρέβεζα.⁹¹ Σύνοτμες αναφορές στην εκπόρθηση της Πρέβεζας υπάρχουν, τέλος, και σε αρκετά ελληνικά χρονικά, από τις οποίες αξίζει να επισημάνουμε εκείνη ενός, μόλις πριν μερικά χρόνια δημοσιευμένου, βραχείος χρονικού που πραγματεύεται τα έτη 1683-1690 του βενετοτουρκικού πολέμου, όπου ο συγγραφέας και ιερωμένος Θεοφύλακτος Αγοραστός, απηχώντας τα αισθήματα των συμπατριωτών του, αφού καταγράφει την άλωση της Αγίας Μαύρας από το Morosini, προσθέτει: «Τον δε Σεπτέμβριον απέκλησε και την Πρέβεζαν, και ογλήγορα επαρεδώθη με καταισχύνην των Αγαρηνών».⁹²

Στο στρατιωτικό σκέλος, η ελληνική συμβολή δεν υποτιμήθηκε από τους Βενετούς. Έτσι, το παραπάνω έγγραφο της βενετικής Γερουσίας, μετά το γενικό αρχηγό, αποδίδει εύσημα και στους υπόλοιπους συντελεστές της εκστρατείας, που, για ιστορικούς λόγους, έχει ενδιαφέρον να παραθέσουμε τα ονόματά τους. Προπορεύονται, ανώνυμα, οι Μαλτέζοι και Παπικοί σύμμαχοι και έπονται οι εξής αξιωματικοί: Ο γενικός προνοητής θαλάσσης Gerolamo Corner, ο προνοητής του στόλου Garzoni, ο έκτακτος καπετάνιος των γαλεασών Giacomo Corner, ο ορντινάριος Sagredo, ο καπετάνιος κόλπου Sanudo, ο κυβερνήτης των καταδικασθέντων Bragadin, ο επίτροπος Emo, ο υποπλοίαρχος Contarini, όπως και οι προνοητές Πρέβεζας Lion και Zaguri. Ειδική αναφορά γίνεται στις ικανότητες του στρατηγού Strasoldo, στο θάνατο του

⁹⁰ ΛΙΑΤΑ 1998, 62 (σ. χειρογρ. 34): «Questa Fortezza è scala di Marcantia tanto di Mare come di Terra è per le parti di Constantinopoli è nel Regno della Morea».

⁹¹ Για τις επιστολές του G. Lando και τη βοήθεια βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 σημ. 9, 20 με σημ. 17. Οι Έλληνες προσέβλεπαν σε βενετική βοήθεια στον απελευθερωτικό τους αγώνα. Σε αναφορά του από την Πρέβεζα ο Morosini σημειώνει πως τον Οκτώβριο του 1684 επιτροπή Μανιατών τού ζήτησε να τους συνδράμει στις επαναστατικές κινήσεις τους, πράγμα στο οποίο ο αρχιναύαρχος συναίνεσε, χωρίς, βέβαια, απτά αποτελέσματα στη συνέχεια. Για την αναφορά (Κρατικά Αρχεία Βενετίας Sen. PTM, busta 1117, No. 16/2a, 21 Οκτωβρ. 1684), βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 21 σημ. 19. Για την εξέγερση στη Μάνη βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 322 κ.ε.: ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 22 κ.ε.

⁹² Για το έργο του Αγοραστού βλ. NANETTI 2005, 132 κ.ε.: ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ 2006, 142 κ.ε. – Για περαιτέρω μνημονεύσεις της κατάληξης σε ελληνικά κείμενα βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 282 σημ. 2.

Αλβανού αρχηγού Bachili, ενώ καταγράφεται η ευγνωμοσύνη για τις υπηρεσίες του ιππότη Vitali και, εν κατακλείδι, του κουρσάρου Μανέτα –ως μόνου Έλληνα στον κατάλογο. Μνεία του Μανέτα γίνεται, επίσης, στην έκθεση Valuasense, αλλά και στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Stampalia, όπου, μάλιστα, στο σχέδιο της κατάληψης της Πρέβεζας κάτω από απεικονιζόμενο στον Αμβρακικό κόλπο πλοίο υπάρχει, σε περίοπτη θέση, η επεξήγηση «Galeotta del Manetta» (Εικ. 2). Τέλος, ο Locatelli, με την αντικειμενικότητα που τον διακρίνει, αναφέρεται συχνά, όπως είδαμε, στη δράση των Ελλήνων και, βεβαίως, του Μανέτα, αν και δεν τον ονοματίζει κατά την απόβαση.

Είναι χρήσιμο, εδώ, να παραθέσουμε κάποιες πληροφορίες για τον Έλληνα πρωταγωνιστή της κατάληψης, οι οποίες ενθέτουν τη δράση του σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Ο Ευστάθιος Ρωμανός ή Μανέτας, καταγόμενος από τη Ζάκυνθο, επιδόθηκε, με ορμητήριο τη Μήλο, από το 1678 μέχρι το 1684 στην πειρατεία στο χώρο του Αιγαίου Πελάγους, όντας ο μοναδικός Έλληνας κουρσάρος με ιδιόκτητη γαλεότα. Πρέπει να ήταν αρκετά γνωστός, εκτός των άλλων και εξαιτίας της προσωπικής του ζωής: Μετά από διαβολή κάποιου παπά, σκότωσε τη γυναίκα του, ένα επεισόδιο που έγινε, μάλιστα, και τραγούδι με 53 παραλλαγές. Το Μάιο του 1684 ο Gerolamo Corner τον προσεταιρίστηκε, εκ μέρους των Βενετών, και του χορήγησε άδεια ελεύθερης διακίνησης. Ο Μανέτας βοήθησε τους Βενετούς να συλλέξουν φόρους στο Αιγαίο και, στη συνέχεια, με την ηρωική συμμετοχή του στις καταλήψεις Λευκάδας και Πρέβεζας. Πήρε μέρος σε επιχειρήσεις στη Στερεά Ελλάδα, το 1688, και στη Χίο, το 1694. Για τις υπηρεσίες του έλαβε το βαθμό του συνταγματάρχη του βενετικού στρατού, ενώ στο στόχαστρό του, ως κουρσάρου, έμπαιναν, κυρίως, τουρκικά πλοία.⁹³ Η ενσωμάτωση του Μανέτα και άλλων συμπατριωτών του, όπως του Κεφαλλονίτη Άγγελου Δελλαδέτσιμα,⁹⁴ στο βενετικό στρατό και ο πρωταγωνιστικός τους ρόλος, ιδιαίτερα κατά το αρχικό στάδιο αυτού του πολέμου, συνέβαλαν στην πρόσληψη του τελευταίου και ως υπόθεσης των Ελλήνων, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη επαναστατικού ενθουσιασμού.

Η εκπόρθηση της Πρέβεζας απέβη βασικής σημασίας για τον έλεγχο της γύρω περιοχής. Έτσι, αμέσως μετά, η Γαληνοτάτη κατέλαβε την περιοχή της Βόνιτσας (το εκεί κάστρο είχε εγκαταλειφθεί από τους Τούρκους), μετά από αποστολή της οποίας επικεφαλής ήταν ο Δελλαδέτσιμας, ενώ μέχρι το τέλος

⁹³ Για το Μανέτα βλ. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ 1994, 286 κ.ε., κυρίως 289 κ.ε.· ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 221.

⁹⁴ Ο Δελλαδέτσιμας, ο οποίος ήταν ευγενούς καταγωγής, κατατάχθηκε εθελοντικά ως συνταγματάρχη στο βενετικό στρατό και βοήθησε στη συγκρότηση στρατιωτικών σωμάτων από Έλληνες στρατιώτες, κυρίως Κεφαλλονίτες, που επικουρούσαν τους Βενετούς. Για τις υπηρεσίες του διορίστηκε από το 1684 μέχρι το 1687 γενικός επιθεωρητής Βάλτου και Ξηρομέρου. Για το Δελλαδέτσιμα βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 321· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 35 κ.ε. Για τους Έλληνες που έλαβαν μέρος στις επιχειρήσεις του 1684 πρβλ. παραπάνω με υποσημ. 21.

του χρόνου διενεργήθηκαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό και στην Ακαρνανία, οι οποίες ενδυνάμωσαν τη βενετική κυριαρχία στη Δυτική Ελλάδα.⁹⁵ Ο Morosini, για αυτό το διάστημα και μέχρι να αναχωρήσει για την Κέρκυρα, όπου διαχείμασε, χρησιμοποίησε την Πρέβεζα ως βάση του.⁹⁶ Ο απολογισμός του πρώτου έτους του πολέμου στο ελληνικό μέτωπο ήταν, λοιπόν, θετικότατος: Με την κατοχή της Λευκάδας και Πρέβεζας διασφαλιζόταν η θαλάσσια συγκοινωνία μεταξύ Βενετίας, Κέρκυρας και Δυτικής Ελλάδας, εξαλειφόταν η υποστηριζόμενη από τους Τούρκους πειρατεία, και δημιουργούταν ένα ασφαλές προγεφύρωμα για τον ανεφοδιασμό και το πέρας στην ηπειρωτική Ελλάδα και Πελοπόννησο.

Με τον ερχομό της άνοιξης του 1685 συγκεντρώθηκαν οι συμμαχικές δυνάμεις, ενισχυμένες τώρα και με Γερμανούς μισθοφόρους, στα λιμάνια της Κέρκυρας, Πρέβεζας και Δραγομέστου. Το καλοκαίρι η αρμάδα ξεκινάει τη μεγάλη επίθεση στην Πελοπόννησο, που θα φέρει στα βενετικά χέρια το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου και στο γενικό αρχηγό το προσωνύμιο «Πελοποννησιακός». Τούτη η νικηφόρα πορεία θα διαρκέσει μέχρι το Σεπτέμβριο του 1687, με αποκορύφωμα την προσωρινή άλωση της Αθήνας και τα γνωστά τραγικά αποτελέσματα για τον Παρθενώνα και την υστεροφημία του Morosini. Τα επόμενα χρόνια μέχρι τη λήξη του πολέμου, το 1699, τα αποτελέσματα δεν θα είναι πια θεαματικά, ενώ ο Morosini, αποδεχόμενος το αξίωμα του Δόγη το 1688, εγκατέλειψε το 1690 την αρχηγία, επανακάμπτοντας, όμως, το 1693 για να αφήσει, το επόμενο έτος, εξασθενημένος την τελευταία του πνοή στο Ναύπλιο.⁹⁷

Η Πρέβεζα, συνδεδεμένη με την πλέον επιτυχή φάση αυτού του πολέμου, βίωσε, στη διάρκεια τής σχεδόν δεκαπεντάχρονης επακολουθήσασας βενετικής κατοχής, μία μικρή αναγέννηση. Με προσωπική φροντίδα του γενικού καπετάνιου, ενισχύθηκε το κατειλημένο φρούριο με εξωτερικά τείχη και πύργους, χώρους αποθηκών και καταυλισμού, όπως και νοσοκομείο.⁹⁸ Στην πόλη ανηγέρθησαν πυργίσκοι-παρατηρητήρια, που έφεραν ονόματα ανθρώπων που πήραν μέρος στην εκστρατεία και μνημονεύσαμε παραπάνω: Torretta Garzoni, Torretta Sagredo, Torretta Leon (Εικ. 5). Το λιμάνι εξελίχθηκε σε σοβαρό εμπορικό κέντρο, καθώς τα κύρια έσοδα των Βενετών προέρχονταν

⁹⁵ Για τις επιχειρήσεις αυτές βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 321· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 22 κ.ε.

⁹⁶ Ενδεικτικό είναι ότι οι αναφορές του προς την Γερουσία για αυτή την περίοδο εστίασαν από την Πρέβεζα, ακόμη και για επιχειρήσεις άσχετες με τη Δυτική Ελλάδα, όπως μία ναυτική επίθεση στο Βόρειο Αιγαίο, που ολοκληρώθηκε κατά τα τέλη Οκτωβρίου. Για την τελευταία βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1953-1955, 1 κ.ε.

⁹⁷ Για την πορεία του πολέμου βλ. τη βιβλιογραφία στη υποσημ. 19· σχετικά με τη «δράση» του Morosini στην Αθήνα πρβλ. ΧΑΤΖΗΣΑΛΑΝΗ 1987.

⁹⁸ Για τις επισκευές στο φρούριο και τα σχετικά έγγραφα βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 47 κ.ε· πρβλ. και παραπάνω υποσημ. 38.

από αυτό, ενώ σημαντικό ρόλο έπαιζαν η ιχθυοτροφία και η εκμετάλλευση αλυκών· οι περίπου 1500 Έλληνες κάτοικοι της πόλης πρέπει να διαβιούσαν αξιοπρεπώς, αφού οι κατακτητές έφεραν και εποίκους από το νησί Burano της Βενετίας, τους γνωστούς Μπουρανέλλους.⁹⁹ Αντιθέτως, η ύπαιθρος, εξαιτίας των συνεχών δηώσεων από τους Τούρκους, πρέπει να είχε ερημωθεί, ενώ και η πειρατεία, παρά τις βενετικές προσπάθειες, δεν φαίνεται να τιθασεύτηκε.¹⁰⁰

Με το τέλος του πολέμου, που έμεινε γνωστός ως Guerra di Morea, και την υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς (1699), η κατάσταση θα άλλαζε. Η Πρέβεζα, όπως και η περιοχή του Ξηρομέρου, θα επανερχόταν υπό τουρκική κατοχή, με τον όρο, όμως, να κατεδαφισθεί το φρούριο της Μπούκας, πράγμα που τηρήθηκε. Φαίνεται πως οι προσθήκες των βενετσιάνων μηχανικών το κατέστησαν άπαρτο, ώστε οι ίδιοι οι άνθρωποι που το έφτιαξαν, να απαιτήσουν, όσο οδυνηρό κι αν ήταν αυτό, την καταστροφή του. Βεβαίως, η απόφαση αποδείχτηκε σοφή, καθώς, με τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο, η Πρέβεζα θα επέστρεφε το 1717 για δεύτερη φορά στη Γαληνοτάτη, καταγράφοντας, μέχρι το 1797, μία από τις γονιμότερες περιόδους της. Σε αυτό βοήθησε, αναμφίβολα, και η θετική εμπειρία των χρόνων της πρώτης βενετικής κατοχής. Όμως, το –μέχρι το τέλος του 17^{ου} αιώνα εμβληματικό για την πόλη– φρούριο, για την άλωση και επισκευή του οποίου τόσο μόχθησε ο κατακτητής και μετέπειτα Δόγης Morosini, είχε χαθεί οριστικά.¹⁰¹

Καθώς κλείνει αυτή η εργασία, καθίσταται φανερό ότι είναι επιτακτική η δημοσίευση των εντοπισμένων και η ανεύρεση αρχειακών πηγών που λανθάνουν, οι οποίες θα φωτίσουν και αποσαφηνίσουν ακόμη περισσότερο τα εδώ ιστορηθέντα. Από ιστοριογραφικής άποψης, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η πολυφωνικότητα των επιμέρους πηγών, οι οποίες, έχοντας διαφορετικές προοπτικές, αλληλοσυμπληρώνονται ή αλληλοαναιρούνται, αφήνοντας να διαφανούν, αφενός, οι αποκλίνουσες σκοπιμότητες των συγγραφέων τους, δίνοντάς μας, αφετέρου, τη δυνατότητα να εμπλουτίσουμε τις πληροφορίες μας για τα υπό εξέταση γεγονότα. Τοιουτοτρόπως, η καταλογογράφηση των κάθε είδους πηγών, σχετικών με το εν λόγω θέμα, θα συμβάλει όχι μόνον στην πληρέστερη καταγραφή των ιστορικών και στρατιωτικών γεγονότων, αλλά θα αποδώσει και πληροφορίες για την ιστορική τοπογραφία της Πρέβεζας, τη μορφή του κατεδαφισθέντος φρουρίου –«ενός κενού παντού μαζί μας», όπως θα έλεγε ο ποιητής–, την πρόσληψη του γεγονότος της κατάληψης από τους σύγχρονους με τα εξιστορούμενα, γηγενείς και ξένους, την αναγνω-

⁹⁹ Για τις προσόδους βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 112· για τους Μπουρανέλλους: αυτόθι 66 κ.ε.

¹⁰⁰ Για την ύπαιθρο βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 113. – Για την πειρατεία, αυτόθι 50 κ.ε.: ειδικά για την κατάσταση στον Αμβρακικό κόλπο πρβλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2004, 134 κ.ε.

¹⁰¹ Για τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα από το 1699 εφεξής, την τοπογραφική κατάσταση της Πρέβεζας και την ανακατάληψη του 1717 βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 6 κ.ε., κυρίως 23 κ.ε.

ρισιμότητα και τον τρόπο παρουσίασης της πόλης στην τότε ελληνική και ευρωπαϊκή δημόσια γνώμη, την προσωπογραφία των πρωταγωνιστών· ταυτόχρονα, θα βοηθήσει τους ιστορικούς στην αποσύνδεση αρχαιακού υλικού, το οποίο συσχετίζεται αναίτια με τα γεγονότα του 1684, δημιουργώντας παρερμηνείες.¹⁰²



¹⁰² Εκτός από τις προαναφερθείσες αδημοσίευτες πηγές στα βενετικά αρχεία, θα είχε ενδιαφέρον ο εντοπισμός υλικού που απηχεί απόψεις των Παπικών, Μαλτέζων και Φλωρεντινών συμμάχων, όπως και κειμένων, σχεδίων κλπ., που αφορούν στην Πρέβεζα, και λανθάνουν ανάμεσα στο πλήθος των σχετικών με τούτον το βενετοτουρκικό πόλεμο εκδόσεων –όχι μόνον ιταλικών– εκείνης της εποχής. Αναφέρουμε, ως παράδειγμα, μία γερμανική ιστορική έκδοση με τίτλο *Der Neu-eröffnethen Ottomannischen Pforten Fortsetzung / oder Continuirter Historischer Bericht ...*, Augsburg 1701, που περιγράφει, βάσει πολλών πηγών, τις πολεμικές συρράξεις Ευρωπαίων και Τούρκων σε όλα τα μέτωπα για την περίοδο 1664-1700. Εκεί παρουσιάζεται, ως επόμενος στόχος μετά την κατάληψη της Αγίας Μαύρας, το φρούριο της Πρέβεζας, με πληροφορίες για την τοποθεσία του (σ. 273). Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να αποσυνδεθούν δύο χάρτες που έχει θεωρηθεί ότι σχετίζονται με το θέμα που εξετάζουμε: 1) Χαρακτικό της κατάληψης της Πρέβεζας από το βιβλίο του F. Fontana, *I pregi della Toscana nell'impresse più segnalate de' Cavalieri di Santo Stefano*, Φλωρεντία 1701, το οποίο, τελευταία (ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 180 κ.ε. No. 71), παρουσιάστηκε ως αναφερόμενο στα γεγονότα του 1684, αλλά είναι προφανές ότι αφορά στην κατάληψη της Πρέβεζας, από το εν λόγω ιπποτικό τάγμα, το έτος 1605. – 2) Το σχέδιο *Provveditori alle Fortezze ex. B 79, dis. 36b, 18^{ov}* αιώνας, από τα Κρατικά Αρχεία Βενετίας, το οποίο, με μεγάλη πιθανότητα, δεν απεικονίζει τα γεγονότα του 1684 αλλά του 1717. Για μία συζήτηση του τελευταίου βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 32 κ.ε. με εικ. 2.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

*Η έκθεση του Francesco Valuasense
για την κατάληψη της Πρέβεζας¹⁰³*

[Τίτλος]*VERA, E DISTINTA***RELATIONE***Dell'acquisto della Fortezza***DI PREVESA**

*Fatto dall'armi dalla SERENISS. REPUBBLICA
di Venetia, nel giorno di S. Michel'Arcangelo.*

Sotto la prudente valorosa Condotta

Dell'Illustriss. e Eccellentiss. Sig.

FRANCESCO MOROSINI

Cavalier, Procurator, e Capitan

General da Mar.

IN VENETIA, M. DC. LXXXIV.

*Per Gio: Francesco Valuasense, In Frezzaria
A San Marco. Con Licenza de'Superiori.*

Et altri no possino stampare la presente Relatione.

[Σελίδα 1]

Conoscendo l'Illustriss. e Eccellentiss. Sig. Francesco Morosini Cav. Proc. e Capitan Generale della Serenissima Republica di Venetia, che non poteva possedersi con quiete di sicurezza l'importante acquisto di S. Maura, senza il Dominio anche della Prevesa, rivolse ogni studio del suo animo à questo premurosissimo oggetto. Gl'Ausiliarii, e li Capi Veneti della Consulta havevano il medemo sentimento; mà veniva appreso per assai difficile, e dubioso il tentativo, mentre persuasi pur i Turchi, che acquistata S. Maura, havessero l'Armi vittoriose piegato al espugnatione della Fortezza di Prevesa, spinsero nella medema tutte quelle genti, che havevano raccolto per soccorrere S. Maura, e si diedero à munirla, e pressidiarla con tutti li sforzi

¹⁰³ Στη μεταγραφή ακολουθήθηκε απόλυτα η ορθογραφία του πρωτοτύπου· η συντομογραφία S.E., που απαντάται συχνά στο κείμενο, αναλύεται ως *Sua Eccellenza*.

del loro potere, tenendovi molto fisso i'occhio, come à cosa della maggiore conseguenza. Non rallentò ad ogni modo l'applicazioni sue il zelo, e la vigilanza indessesa dell'Eccellentiss. Sig. Capitan Generale, anzi accudendo lo spirito, andò meditando li modi di deludere l'inimico, e di farli riuscir vano ogni pensiero di resistere alla forza delle Venete armi. Pensò dunque di far credere, che per hora non fosse per farne il tentativo, & per meglio imprimerne i Turchi si portò con l'Armata ad invadere il Territorio di Xeromero, dove rimasero incendiate alcune grosse Terre, e molti Villagi, con riddurre alla divotione della Serenissima Republica gran numero de Greci, che gemevano sotto il barbaro giogo dell'Ottomano. Fece anco passare le sei Galeazze, & alcune Galere sottili al Forte delle Gomenizze, per accressere le gelosie à Nemici, e per obligarli à distrahere in più parti il gran vigore, che tenevano raccolto. Corrispose l'effetto al disegno, mentre fosserendo mal volentieri li Turchi, e particolarmente quelli di Delvino, e di Margariti, il devasto de loro beni, e Case spiccarono dal grosso del loro Campo un vigoroso nervo di genti per accorrere, ove pareva, che l'Armata Veneta volesse estendere li suoi acquisti. Così rimasero rallentate, & indebolite le diligenze alla Fortezza di Prevesa, onde coltane dalla virtù dell'Eccellentiss. Sig. Capitan Generale l'opportunità dell'occasione, con sollecito studio dispose tutte le cose necessarie all'adempimento del desiderato effetto.

La Notte poi de'20 Settembre effettuò la mossa verso Prevesa, incaminandovi per la parte di Terra il General Strasoldo, con [Σελίδα 2] li Aussiliarii, con li Greci, e con la Cavaleria; dalla parte del Canale di dentro fece andarvi con Barc'Armate, Feluche, e Legni simili il Corsaro Maneta con 1500 Albanesi in circa, e S. E. con l'Armata maritima si portò à lucido di Luna in faccia della Fortezza alle spiagge della Marina dalla parte del Canal di fuori. Quivi fece tutte le mostre di voler essequire lo sbarco, onde li Turchi, che à qualche relatione ch'ebbero del tentativo, s'erano raccolti in gran numero di Cavalli, e di Fanti nella Campagna per imperdirlo, andarono tutti à Marina, e furono tratti con varie apparenze, finche ebbero campo li nostri di sbarcare al luogo di Vathi alla parte del Canal di dentro, e di unirsi in un colpo solo, con quelli, che s'andarono avvicinando per la via di Terra Ferma al luogo del bisogno. Accortisi i Turchi dello stratagemma, corsero precipitosi con la Cavalleria per battere li nostri, li quali già uniti, e ben squadronati li riceverono con gran corraggio, e doppo sostenuto valorosamente per molte hore un'ostinato combattimento, li disordinarono, obligandoli ad una vergognosa fuga, nel qual fatto ne restarono sul Campo molti morti, altri feriti, & altri caderono schiavi, e furono posti all'Essercitio del Remo, con prochissima perdita de nostri. Così rimasta S. E. padrone della Campagna andò avanzando l'attacco.

Gl'Aussiliarii occuparono la Colina di Mehemet Affendi, che domina la Fortezza; gl'altri s'inoltrarono ad alloggiare nel Borgo, e vi alzarono Terreno. Subito si portò à riconoscere lo stato del Campo, e fece piantar le Batterie de Canonì, e Mortari, per dar principio à tormentare la Piazza. Il che essequitosi con protezza, e con puntualità, volse prima di dar mano all'hostilità, essercitare un'atto della sua solita generosità, spendendo un messo ad invitare gl'assedati alla Resa; con oggetto anche di risparmiare il sangue de nostri, e riserbarli ad occasioni anche più grandi. Mà i Turchi col solito fasto sprezzando l'invitto, con modi oltraggiosi, e Barbari obligarono con una salva di Moschettate il Messo à retrocedere. Veduto dunque S. E. che s'abusavano della cortesia, fece seguire lo sbarro di tutto il Canone, e de'Mortari contro la Piazza, e continuò à bersagliare li Nemici. E perche il Canone non faceva molto effetto rispetto, che dava in croda durissima, ordinò che si sollicitassero li lavori degl'Approcchi per sboccare nel fosso, & attaccare alle Mura il Minatore. Gl' [Σελίδα 3] Albanesi coperti da Mantiletti portarono l'approcchio fin sotto le Mura, nel qual fatto rimase estinto di Moschettata nella Testa il Gouvernator della Natione Albanese Bachili, Officiale molto bravo, sperimentato, e ben voluto da suoi, il quale fù meritamente compianto da tutta l'Armata. Alli 28. si arrivò a segno di attaccar' il Minatore, e perforata la Bancheta, s'inoltrarono à batter nella muraglia con Trapani. Gl'ostinati difensori diedero all'hora principio à pensare à casi loro, mentre erano fortemente spaventati. Onde S. E. osservatane l'opportunità, fece loro protestare, che gli rimanevano hormai pochi momenti per risolversi à salvare la vita, mentre se continuavano nell'ostinatione, gl'haverebbe fatti passare tutti à fil di spada. Dimandarono però di rendersi à patti, Che gli furono accordati nella permissione, che 30. soli del Pressidio uscissero con Armi, e Bagaglio, e gl'altri con le semplici vite. Così fù stabilito il giorno di San Michele, & immediate entrò con qualche seguito nella Piazza il Tenente Collonel Magnanin à piantarvi nel sito più conspicuo il riverito segno della Croce, e del Protettore nostro S. Marco, obligati i Turchi nello stesso punto ad abbattere l'insegne Ottomane, che calate giù per le Mura forono portate alla Galera di S. E. che passò à vista del Campo, e fù con universale aclamations della Militia, e delle Ciurme festeggiata la Vittoria, e rese gratie al Signor'Iddio datore della medesima, che col braccio della sua misericordiosa onnipotenza continua à benedire le rette intentioni della Serenissima Republica, & à proteggere la Causa della sua Santissima Fede. Il Pressidio fù ritrovato di scieltissimi soldati; gl'habitanti in tutto erano al numero di 1500. Molti sono li schiavi Christiani liberati; Vi esistevano 50. pezzi di grosso Canone, oltre molte altre monitioni, tra quali 500. Cantara di Polvere. Così resta al Dominio della Serenissima Republica un posto importante per le conseguenze,

ch'apre l'adito à maggiori progressi, e che leva à Corsari uno de'Nidi principali, che sara con solevò universale di tutta la Christianità. Di che tutto dobbiamo renderne humili, e divote gratie al Signor Iddio, & implorare con ossequiosi voti le sue continuate benedizioni.



Βασικές πηγές και βιβλιογραφία

- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών. Συντεταγμένη υπό Π.Α.Π.*, ττ. Α'-Β', Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία [1866]*, ττ. Α'-Γ', επιμ. Ε.Ι. Νικολαΐδη, Ιωάννινα
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη (διδακτορική διατριβή)
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε., 1973, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η.Β., 1955, Το κάστρο της Πρέβεζας στα 1684 και το παλιό Βενετσιάνικο Υδραγωγείο, εφημερίδα *Αγών Πρεβέζης*, φ. 28/29, 22./29. Αυγούστου 1955
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1995, Ιστορική σκιαγραφία της πόλης της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31/32, 5-17
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1996, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Η περίοδος από το 1495 έως τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 33, 5-30
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 2004, Η ληστοπειρατεία στις κλειστές θάλασσες. Η περίπτωση του Αμβρακικού και του Πατραϊκού κόλπου (τέλη 17^{ου}-αρχές 19^{ου} αι.), στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ & Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ (Επιμ.), *Πειρατές και κουρσάροι* [Συμπόσιο 1997], 2^η εκδ., Αθήνα, 134-162
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41/42, 6-44
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ Σ.Μ., 1930, Κατάλογος Χειρογράφων της Βιβλιοθήκης του Αγ. Μάρκου εν Βενετία, *Ελληνικά* 3, 347-380

- ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ, 2007, *Το Ιόνιο Πέλαγος Χαρτογραφία και Ιστορία, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας (Κατάλογος εκθέσεως Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης και του Αρχείου Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου)*, Αθήνα
- ΚΑΔΜΙΟΣ, 1900, *Πολεμικά επιχειρήσεις παρά την Πρέβεζαν*, Αθήνα
- ΚΑΛΛΙΓΑ Χ. (Επιμ.), 1998, *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*. Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης στη Μονεμβασία 1990, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα, Πρέβεζα*
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1994, Ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 17^ο και 18^ο αιώνα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 165-178
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ Α., 1994, Νέες ειδήσεις για την ελληνική Πειρατεία στα τέλη του ΙΖ' Αιώνα, *Θησαυρίσματα* 24, 286-293
- ΛΙΑΤΑ Ε.Δ. (Εκδ.), 1998, *Με την Αρμάδα στο Μοριά (1684-1687). Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, Αθήνα
- ΜΑΧΑΙΡΑΣ Κ.Γ., 1951, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας, 1684-1797*, Αθήνα
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1953-1955, Ο Φραγκίσκος Μοροζίνι, η Κασσάνδρα, η Καβάλα και η Θάσος. Αι διενεργηθείσαι κατ' αυτών επιδρομαί, *Μακεδονικά* 3, 1-7
- ΝΤΟΚΟΣ Κ., 1975, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον Ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλόνων Φιλόθεος*, Αθήνα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ, 2006, *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα
- ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ Π.Γ., 1980, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τ. 1, Αθήνα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ., 1993, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η ιστορία της Πρέβεζας»*, Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989, Πρέβεζα 25-41
- ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1867, *Ελληνικά ανέκδοτα*, τ. Α', Αθήνα
- ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1869, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικόν Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμ. ζυγού επαναστάσεων του Ελλ. Έθνους, 1453-1821*, Αθήνα
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι., 1998, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16^ο και τον 17^ο αι.)*, Ηράκλειο
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι., 2004, Ο πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 33, 241-283
- ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Κ.Γ., 2006, Η εκστρατεία του Francesco Morosini στην Ελλάδα (1684-1687) με βάση ένα χειρόγραφο της Biblioteca Querini Stampalia της Βενετίας, στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ & Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ (Επιμ.), *Πόλεις και*

- επικοινωνίες στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα*, Αθήνα, 231-253
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1929, Μικρά Συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι., 1974, Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669) και η εποποιία της πολιορκίας του Χάνδακος (1648-1699), στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', Αθήνα, 334-351
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι., 1975, Οι πόλεμοι του ιερού συνασπισμού του Linz και οι Έλληνες (1684-1699), στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, 13-38
- ΧΑΤΖΗΑΣΛΑΝΗ Κ., 1987, *Ο Morosini, οι Βενετοί και η Ακρόπολη*, Αθήνα
- CANDIA, 2005, *Candia/Creta/Κρήτη. Ο χώρος και ο χρόνος, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα
- CORONELLI V.M., 1687, *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Venetiens du royaume de Negrepoint, des lieux circonvoisins, et de ceux qu'ils ont soumis dans la Dalmatie, & dans l'Epire, depuis la Guerre qu'ils ont declarée aux Turcs en 1684 iusqu'en 1687*, Παρίσι
- FINLAY G., 1856, *Greece under Ottoman and Venetian domination*, Εδιμβούργο-Λονδίνο
- GARZONI P., 1705, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della Sacra Lega contro Maometto IV, e tre suoi successori gran sultani de'Turchi*, Βενετία
- INFELISE M. & STOURAITI A. (Επιμ.), 2005, *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001*, Μιλάνο
- LANE F.C., 2007, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, Αθήνα
- LOCATELLI A., 1691, *Racconto storico della Veneta guerra in Levante diretta dal valore del Serenissimo Principe Francesco Morosini*, Βενετία
- MARASSO L., 2005, Iconografia di guerra: immagini e informazione, στο: M. INFELISE & A. STOURAITI (Επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001*, Μιλάνο, 209-231
- MARASSO L. & STOURAITI A., 2001, *Immagini dal mito. La conquista veneziana della Morea (1684-1699)*, Βενετία
- NANETTI A., 2005, La conquista della Morea nella cronaca breve del prete Teofilatto Agorastò (1683-1690), στο: M. INFELISE & A. STOURAITI (Επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001*, Μιλάνο, 132-142
- NAVARI L., 1995, Vincenzo Coronelli and the iconography of the Venetian conquest of the Morea: A study in illustrative methods, *The Annual of*

- the British School in Athens* 90, 505-519
- NAVARI L., 1998, Morosini and Coronelli: The iconography of the Venetian conquest of the Peloponnesus, στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ (Επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*. Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης στη Μονεμβασία 1990, Αθήνα, 181-191
- NORWICH J.J., 1993, *Ιστορία της Βενετίας*, Αθήνα
- PLOUMIDIS G., 2005, La campagna di Morea nella storiografia ellenica, στο: Μ. INFELISE & Α. STOURAITI (Επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001, Μιλάνο, 63-68
- SETTON K.M., 1991, *Venice, Austria, and the Turks in the seventh century*, Φιλαδέλφεια
- STOURAITI A., 2001, *Memorie di un ritorno. La guerra di Morea (1684-1699) nei manoscritti della Querini Stampalia*, Βενετία
- VALUASENSE F., 1684, *Vera, e distinta relatione dell'acquisto della Fortezza di Preveza*, Βενετία